

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 71 Haziran 2020 & Volume: 13 Issue: 71 June 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

KARŞILAŞTIRMALI HUKUKTA ÇEVREYİ KİRLİTENLERİN HUKUKİ SORUMLULUĞU IN THE COMPARATIVE LAW THE LEGAL RESPONSIBILITY OF THE POLLUTERS

Mehmet ERGÜN*

Özet

İslâm fıkhnın pozitif hukuk bilimine sunduğu mühim katkılardan biri de “Kusursuz Sorumluluk İlkesi=Sebebe Sorumluluğu İlkesi”dir. Zira ilk dönem fıkıh/İslâm hukuku kaynaklarında doğrudan veya dolaylı olarak çevreyi kirletenlerin hukukî mesuliyetlerine ilişkin olarak birçok zarar örnekleri mevcuttur. İlk dönem fıkıh eserlerinde yer alan çevreyi kirletmeye yönelik olan zarar örnekleri ve oluşan zararın tazmin sorumluluğu, modern hukuk sistemlerinde ancak son zamanlarda kabul görmeye başlamıştır. Örneğin, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilâtı’nın (OECD) çevre hukukuna ilişkin olarak benimsediği, “Kirlenen öder” prensibinin uluslararası ve ulusal metinlerde yer almaya başlaması ancak 26 Haziran 1972 tarihinde olmuştur. Bu önemli ilkenin açık anlamı şudur: Hakkaniyet ilkesi gereğince, doğrudan veya dolaylı olarak çevreyi kirleten kişiler, oluşan kirliliği -bir başka deyimle vuku bulan zarar- gidermekle yükümlüdür. Bu sebepten dolayı makale konusu oldukça güncel ve önemlidir. Çünkü gelişen sosyal ve iktisadî hayatta çevrenin kirlenmesine ilişkin olarak birçok kirlenme ve zarar örneklerine şahit olmaktayız. Bu bağlamda, “Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu” başlığı altında; çevre, kirlenme kavramının içeriği, mesuliyetin şartları, hasarın giderimi, zararın hesaplanması, giderimin biçimi, mala yönelik olarak oluşan zarar, menfaatlere verilen zarar, manevî zarar ve ispat külfeti meseleleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Hukuk, Çevre, Çevre Hakkı, Kirlilik, Zarar, Hukukî Sorumluluk.

Abstract

“Absolute Responsibility Principle” is one of the serious contributions of the Islamic fiqh to the positive legal science. Because, there are many examples of damages related to the civil/legal responsibilities of those who directly or indirectly pollute the environment in the first period fiqh/Islamic law sources. Examples of damage to pollute the environment in the fiqh works of the first period and the responsibility for compensation for damages have only recently been accepted in modern legal systems. For example, the “Polluter Pays” principle, adopted by the Economic Cooperation and Development Organization in relation to environmental law, started to appear in international and national texts only on 26 June 1972. The clear meaning of this important principle is that: According to the principle of equity, people who directly or indirectly pollute the environment are obliged to eliminate the pollution that occurred -in other words, the damage (loss=harm) that occurred-. Therefore the subject of the article quite up-to-date and important. Because we are witnessing many examples of pollution and damage related to environmental pollution in the developing society and fiscal life. In this context, under the title of “In the Comparative Law the Legal Responsibility of the Polluters”, the environment, the content of the concept of the pollution, the terms of the liability, compensation for loss, calculation of harm, the form of compensation, loss to property, damage to the interests, moral damage and the burden of proof issues will be discussed.

Keywords: Comparative Law, Environment, Environmental Right, Pollution, Damage, Legal Responsibility.

* Dr., Uzman Vâiz, Kdz. Ereğli, mehmetergun61@hotmail.com

GİRİŞ

İnsanoğlunun yeryüzüne indirilişiyle, kişilerin çevre ile bir takım ilişkileri ve etkileşimleri oluşmaya başlamıştır (bk. el-Bakara 2/11, 36, 38; Tâ-Hâ 20/123; er-Rûm 30/41). İnsanoğlu, neslinin giderek artan ihtiyaçlarını karşılamak ve tabiatın daha fazla yararlanmak amacıyla bilerek -çevrenin kasten kirletilmesi- veya bilmeyerek -çevrenin taksirle kirletilmesi- çevreye birtakım hafif veyahut fâhiş/ağır zararlar verebilmekte, hukuka aykırı olan bazı fiilleriyle toprak, hava, su, bitki örtüsü, yeraltı ve yerüstü kaynakları, atmosfer vb. unsurlara zararlar vererek, kâinatı kirletebilmektedir (Oğuzman-Öz, 2000, 632 vd.; Demir, 2011, 1-5; Çakırca, 2012, 60-62; Güdük, 2017, 188). Ancak hukuk süjesi/kışi, hayatını sürdürebilmek için Şâri' Teâlâ'nın kendisine sunduğu sayısız nimetleri (en-Nahl 16/18), tabiat imkânlarını ölçülü, doğal dengeyi bozmadan, çevreyi kirletmeden kullanmakla mükelleftir (el-Mâide 5/32; el-İsrâ 17/27; er-Rahmân 55/8). Kanun Koyucu'nun bu emrine uymamak, sunulan nimetlerin zevaline ve mesuliyete sebebiyet verebilmektedir (el-Bakara 2/152; er-Ra'd 13/11; İbrâhîm 14/7; et-Tekâsür 102/8).

İslâm inanç ve hukuk sitemine göre, genel anlamda temizliğin imandan (Müslim, 1981, "Tahâret", 1), hatta imanın yarısı olduğu (Müslim, 1981, "Tahâret", 1; İbn Mâce, 1981, "Duâ", 86), Allah Teâlâ'nın temizliği ve temiz olanı sevdiği (Müslim, 1981, "İmân", 147; Tirmizî, 1981, "Edeb", 41), Müslüman kişi de temiz, ekolojik dengeye, çevreye, çevre hakkına, çevre hukukuna saygılı, elinden ve dilinden varlığın zarara ve haksız fiile uğramadığı bir hukuk süjesi olarak betimlenir (bk. el-Bakara 2/222; et-Tevbe 9/108; en-Neml 27/18; er-Rahmân 55/8; Buhârî, 1981, "İmân", 3-5, "Edeb", 31; Müslim, 1981, "İmân", 74, 76, 77, "Birr", 32; İbn Mâce, 1981, "Edeb", 4). Aksi halde kişi(ler) -toplumlar da diyebiliriz- haksız ve hukuka aykırı olan fiilleri sebebiyle sorumlu tutulur (bk. el-Enfâl 8/25, 53; en-Necm 53/39, 40; el-Müddessir 74/38; el-Zilzâl 99/7, 8; et-Tekâsür 102/8).

İslâm savaş hukukunda çevre ve çevre hukukuna karşı -olabildiğince- hukuka uygun davranılması gerektiği esas benimsenmiştir. Bu bağlamda, harp esnasında evlere, ağaçlara, hayvanlara zarar verilmez, kuyu ve nehirlerle zehir atılmaz, çevre kirletilmez, çevreye zarar verilmez (detaylı bilgi için bk. Tabbara, 1981, 418-420). Bu bağlamda, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in (r.a), savaşa çıkan komutanlarına, çevreye zarar vermemeleri konusunda önemli uyarılarda bulunmaları çevre hukuku açısından önemli uygulamalardır (Turnagil, 1972, 157, 158, 159; Ergün, 2019, 1338; Ergün, 2019, 1329).

İlerleyen teknik ve sınaî gelişmeler, kontrolsüz sanayileşme faaliyetleri, aşırı enerji ve doğal kaynak tüketimi, özensiz kentleşme ve yapılaşma çabaları, çevre kirliliğini ziyadesiyle tetikleyen unsurlardan sadece bazılarıdır. İnsanoğlunun tabiatın daha fazla yararlanmak amacıyla çevreye yönelik olan menfi, kontrolsüz fiilleri neticesinde de izalesi zor, hatta imkânsız olan bazı zarar, tahribat ve hasarların ortaya çıkması kaçınılmaz olmaktadır. Doğrusu çevreye yönelik olan zararların oluşumundan önce bazı tedbirlerin alınması en makul, en ekonomik ve en kalıcı çözüm olacaktır (Çakırca, 2012, 60). Olası zararı ortaya çıkmadan önce önlemek daha kolay ve daha pratik bir yöntemdir, prensibi gereğince (bk. Sübkî, 2017, I/127; Erdoğan, 2013, 95), devlet otoritesi çevreye yönelik olan tehlikeli ve zararlı girişim ve faaliyetleri önlemek için, var olan güvenlik önlemlerini tekrar gözden geçirebilir. Zira devlet otoritesinin kaynaklık değeri olduğu kadar, haksız fiillere karşı müdahale yetkisi de vardır. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.v) durağan suya (mâ-i râkid) bevledilmesini (Buhârî, 1981, "Vudû", 68; Müslim, 1981, "Tahâret", 95), insanların uğrak yerlerine, dinlenip gölgelendikleri alanlara abdest bozulmasını (Ebû Dâvûd, 1981, "Tahâret", 14), mescit gibi kamusal alanlara tükürülmesini, balgam (buzâk/busâk) atılmasını yasaklaması (Buhârî, 1981, "Salât", 33, 37; Müslim, 1981, "Mesâcid", 49; Nesâî, 1981, "Mesâcid", 30), yolda eziyet ve zarar veren şeyleri kaldırmanın da sadaka ve Müslüman'ca davranışlar olduğunu belirtmesi (Buhârî, 1981, "İmân", 3; Müslim, 1981, "Zekât", 56, 57, 58) bu kabil hususlardan bazılarıdır.

İslâm hukuk literatüründe çevre kirliliğine ilişkin olarak tespit ettiğimiz zarar örneklerinden bazıları şunlardır: Yel değirmeninin rüzgârını kesmek, su kuyusunu kirletmek, harman tozu, cami cemaatini ve ev halkını rahatsız eden duman, kötü koku, ses, gürültü, titreşim, sarsıntı (Mevsilî, 1991, II/51, 52; Bağdâdî, ts., 166; Yazır, 1997, II/175, 176; Ekinci, 2016, 482, 483), bina malikinin yapıım bozukluğu ve bakım eksiklikleri (İbn Hazm, ts., XI/190; Kâsânî, 1974, VII/283; İbn Nüceym, ts., VIII/402, 403; Bağdâdî, ts., 176, 177; Heyet, 1973, VI/40; Hicâvî, ts., IV/206; Emîn, ts., 221, 222; Ğutaymil, 1988, 167-171), taşkın yapı (Mevsilî, 1991, III/63; Haddâdî, 1978, I/442; Halebî, 1898, 395; Zuhaylî, 2004, VII/5793), -abdest suyu dâhil- herhangi bir kamu yararı olmaksızın kamuya ait olan bir yolun ıslatılması (Mâverdi, 1999, XII/372; Merğînânî, 1990, IV/538; Mevsilî, 1991, V/46; Heyet, 1973, VI/41, 42; Halebî, 1901, 475; Yenişehirli, 1850, 594; Behnesî, 1988, 61), kamu yoluna atılan karpuz kabuğu (Derdîr, ts., IV/243; Desûkî, ts., IV/243; Huraşî, ts., VI/132, VIII/8), mıcır, hafriyat, inşaat enkazı (Merğînânî, 1990, IV/537, 543; Şirbînî, 1994, V/344, 345; Bağdâdî, ts., 181; İbn Âbidîn, 1984, VI/594; Ğamrâvî, ts., 505; Zuhaylî, 2004, VII/5791), kamuya ait olan yol üzerinde açılan kuyu (Sahnûn, 1994, IV/665; Serahsî, 1982, XXVII/14, 15; Derdîr, ts., IV/244; İbn Rüşd, 2004, IV/100, 200), sahipli

hayvanın kamu yolu üzerinde haksız ve hukuka aykırı olan boşaltım kirliliği (*revs ve bevl*) (Müzenî, 1998, 351; Halebî, 1898, 476; Ğamrâvî, ts., 539; Behnesî, 1988, 61).

Bilindiği üzere, modern hukuk sistemlerinde ve etkisinde kalan Türk pozitif hukukunda akit dışı bir nedenle oluşan zararın tazmininde evvelemerde “kusur ilkesi” benimsenmiştir. Ancak hukukî olayların çokluğu ve çeşitliliği, adalet ve hakkaniyet ilkesi gereğince *kusur prensibinin (mübâşeret=dolaysız mesuliyet=kusurlu sorumluluk)* yetersiz kalışı nedeniyle 19’uncu asrın ikinci yarısında “sebep ilkesi” de kabul edilmiştir (*sebebiyet ilkesi=kusursuz sorumluluk*). Fakat İslâm hukuk doktrininde başlangıçtan itibaren sebep ilkesinin (*tesebbüp=dolaylı mesuliyet=kusursuz sorumluluk*) benimsenip kabul gördüğü meselesi bilinen gerçektir (Karaman, 1991, II/482 vd.; Yıldız, 2013, 141-157; Köse, 2013, 262, 263). Bu bağlamda, hukuka aykırı olan zararlı fiiliyle çevreyi kirleten kişi, oluşan zararı gidermekle sorumlu tutulur (Müzenî, 1998, 328; Mâverdi, 1999, XII/381; Zeylâ’î, 1895, VI/144, 145; Ğutaymil, 1988, 170, 171). Klasik fıkıh doktrininde ve muasır İslâm hukuku literatüründe çevre kirletenlerin mesuliyetlerine yönelik birçok *farazî mesele* mevcuttur (*farazî hukuk=case law* kavramı için bk. Ergün, 2018, vi, 4, 165, 122, 178).

1. Kavramlar

“Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu” konulu makaleyi Türk pozitif hukukunun sistematığından ve temel kavramlarından yararlanarak ele alacağız. Bu nedenledir ki, *Sorumluluk Hukuku* bağlamında *Çevre Hukuku*’na ilişkin olarak sıkça kullanacağımız bazı terimleri açıklamak yararlı olacaktır.

a- *Çevre*. Sözlükte birçok anlamı olmasına rağmen; daha ziyade, bir şeyin etrafı, civarı, yakını ve dolaylı anlamına gelir (Erdoğan, 1996, 223; Demir, 2011, 8).

09. 08. 1983 tarihli 2872 sayılı Çevre Kanunu’nun 2. maddesine göre çevre; “Canlıların yaşam süreleri boyunca ilişkilerini devam ettirdikleri ve karşılıklı bir şekilde etkileşimde buldukları biyolojik, fizikî, sosyal, malî ve kültürel ortam” demektir (Demir, 2011, 9).

b- *Çevre Hakkı*. “İnsanın onurlu ve iyi bir yaşam sürmesine imkân sağlayan, ekolojik olarak dengeli, ekonomik olduğu kadar sosyal ve kültürel etkinliklere de elverişli bir çevrede yaşama hakkı” nı ifade eden bir kavramdır (Bağdatlı, 2012, 138). Bu bağlamda, 2872 sayılı ÇK.’nin 30’uncu maddesine göre; çevreyi kirleten veya tahrip eden bir fiil ve faaliyet sebebiyle zarar gören kişi(ler) ya da haberdar olan kişi(ler) ilgili makamlara müracaat ederek zararlı fiile/faaliyete yönelik olan lüzumlu bütün tedbirlerin alınmasını veya zararlı fiilin/faaliyetin durdurulmasını isteme hakkına sahiptir. Hatta 09. 10. 2003 tarihli ve 4982 sayılı Bilgi Edinme Hakkı Kanunu’na göre, –*özel durumlar müstesna olmak kaydıyla*- kişi, çevre ile ilgili bilgileri edinme hakkına da sahiptir (Demir, 2011, 9-13).

Aslında, “Haksız yere bir serçeyi öldüren kişiden Allah Kıyamet Günü’nde hesap soracaktır...” (Müslim, 1981, “Sayd”, 57; Nesâî, 1981, “Dahâyâ”, 42; Ahmed b. Hanbel, 1982, II/166). “Hiç biriniz durgun suya *bevl* ettikten sonra ondan yıkanmayın” (Buhârî, 1981, “Vudû”, 68; Müslim, 1981, “Tahâret”, 95). “*Lânetlenme sebebi olan üç şeyden sakının! Suyu, insanların gölgelendikleri alan ve uğrak yerlerine büyük hacet gidermek*” (Ebû Dâvûd, 1981, “Tahâret”, 14), *çevre hakkının meşruiyet kaynaklarından sadece birkaçıdır. Kezâ, meyve ağaçlarının altlarına, ekin tarlalarına, yollara, mola yerlerine, gölgeliklere, haşerat ve karıncaların yuvalarına hacet gidermenin mekruh kılınması da* (Yavuz, 1978, 95; Bilmen, 1984, 66; Sâbık, ts., I/31) *ekolojik dengeli korumaya ve çevre kirliliğini önlemeye yönelik olan tedbirlerdir. Aynı şekilde Resûlullah’ın (s.a.v) Tâif’in ekolojik dengesinin muhafaza edilmesi, ağaçlarına zarar verilmemesi ve gerekmediği sürece hayvanlarının avlanılmamasına yönelik olarak yazdığı talimat* (bk. Topaloğlu, 1986, 158. Hz. Peygamber’in ekosistem, ekolojik denge ve çevre hukuku hassasiyetine ilişkin detaylı bilgi için bk. Sarıçam, 2005, 331-333), *çevre hukuku ve çevre hakkının korunmasına yönelik önemli uygulamalardan biridir.*

Hâsılı, İslâm medeniyetinde çevre hukuku önemsenmiştir. Nitekim Semerkantlı bir grup Ömer b. Abdülaziz’e (ö. 101/720) gelerek Kuteybe b. Müslim’in (ö. 96/715) komutası altındaki İslâm ordusunun şehirlerine girdikten sonra gelişi güzel, *özensiz* birtakım yerleşim faaliyetlerine giriştiklerine dair şikâyet eder. Halife, Semerkant valisine mezkûr şikâyeti incelemek için bir hâkim görevlendirmesini emreder. Ayrıca Halife, mektubunda görevlendirilecek olan bilirkişinin Müslümanların Semerkant’tan çıkarılmaları doğrultusunda bir karar vermesi halinde söz konusu kararı valisinden derhal uygulatmasını ister. Vali, çevreye ilişkin olarak zararlı fiilleri –*ika olunan çevre kirliliğini de diyebiliriz*- araştırmak için bir hâkim görevlendirir... Yargıç, Müslümanların Semerkant’tan çıkmaları doğrultusunda hüküm verir. Ordu komutanına da *İslâm harp hukuku kurallarına uygun bir şekilde* (bk. Hamidullah, 1972, 11-218; Turnagil, 1977, 131-260) *şehri terk etmelerini ve bir daha çevreye yönelik olan hukuka aykırı, zararlı fiilleri ika etmemelerini ikaz eder...*” (Sibaî, 1979, 101, 102).

c- Çevre Hukuku. “Doğal çevrenin korunması, sağlıklı bir kentleşmenin sağlanması ve çevre kirliliğinin önüne geçilmesiyle ilgili olarak öngörülen hukuk kurallarının bütünü. Ya da sağlıklı bir yaşam çevresi oluşturmak amacıyla konulmuş koruyucu ve iyileştirici kurallar” demektir (Bağdatlı, 2012, 138).

d- Çevre Kirliliği. “Çevrede oluşan ve canlıların sıhhatini, çevre değerlerini ve ekolojik dengeyi ifsat edebilecek her çeşit menfi tesir” demektir (ÇK. md. 2; Demir, 2011, 95; Bağdatlı, 2012, 138).

e- Çevre Düzeni Plânı. “Ülke ve bölge plân kararlarına uygun olarak konut, sanayi, tarım, turizm, ulaşım vb. yerleşme arazi kullanılması kararlarını belirleyen plân” demektir (İmar Kanunu, md. 5; Bağdatlı, 2012, 138).

f- Çevre Koruması. “Çevre değerlerinin, ekolojik dengenin ifsat olmasını ve yok olmasını engellemeye, çevreyi ıslaha ve geliştirmeye, çevre kirliliğini önlemeye matuf çalışmalarını tümü” demektir (Bağdatlı, 2012, 138).

g- Çevrenin Kasten Kirletilmesi. “Atıkların ve artıkların ilgili yasalarda belirtilen usullere aykırı olarak ve çevreye zarar verecek bir biçimde, kasıtlı, suya, toprağa ve havaya verilmesi” demektir (TCK. md. 181; Bağdatlı, 2012, 138, 139).

h- Çevrenin Taksirle Kirletilmesi. “Artık veya atıkların çevreye zarar iras edecek biçimde, taksirle (dikkatsizlik, tedbirsizlik) toprağa, suya veya havaya verilmesi” demektir (TCK. md. 182; Bağdatlı, 2012, 139).

ı- Çevreci. “Doğayı ve çevreyi savunan, çevreciliği benimsemiş kişi ya da kurum” demektir (Bağdatlı, 2012, 138).

j- Çevrecilik. “Doğal kaynakların düşüncesizce tüketilmesine, insanla doğal çevre arasında giderek artan dengesizliğe karşı çıkan ve ekonomik büyümeye yeni bir yön verilmesini savunan düşünce akımı ve siyasal hareket” demektir (Bağdatlı, 2012, 138).

k- Kirleten. ÇK.’nın 2’inci maddesine göre kirleten; “Faaliyet ve filleri sırasında ya da sonrasında mübâşeretle yahut tesebbüben çevre kirliliğine, ekosistem ve çevrenin ifsat olmasına sebep olan hakiki kişiler veya tüzel kişiler” demektir (ÇK. md. 2; Demir, 2011, 13 vd.; 95).

l- Çevre Zararı. Çevre kirliliği sebebiyle doğrudan veya dolaylı olarak çevrede meydana gelen ekolojik zararlarla, üçüncü şahısların kişilik veya malvarlıklarında oluşan zararları ifade eder (Demir, 2011, 18 vd.). Türk pozitif hukuk doktrinde çevre kirliliğinin; *hava kirliliği* (Demir, 2011, 25-28), *su kirliliği* (Demir, 2011, 28-30), *toprak kirliliği* (Demir, 2011, 30-33), *gürültü kirliliği* (Demir, 2011, 33-35) ve *radyoaktif kirlilik* (Demir, 2011, 35-38) gibi türleri vardır.

2. Sorumluluğun Hukukî Niteliği

Türk pozitif hukuk doktrinde çevre kirletenlerin sorumluluğunun hukukî niteliği meselesi önemlidir. Çevre kirletenlerin sorumluluğu esasen *kusursuz sorumluluk/sebep sorumluluğu* esasına dayanmakla beraber, aynı zamanda *tehlike esası, fedakârlığın denkleştirilmesi* ve *objektif özen yükümlülüğü* niteliği de taşıyan bir mesuliyet çeşididir (Çakırca, 2012, 79-81; Güdük, 2017, 198-202, 198 vd.; Ayan, 2016, 298; Narter, 2016, 325, 326; Demir, 2011, 60 vd.).

İslâm hukuk doktrinde de abdest suyu (Merğînânî, 1990, IV/538; Mevsilî, 1991, V/46), harman tozu, hamam, fırın vb. işletme dumanı, ahır, lâğım kanalları, mutfak, lokanta, mezbahane, tabakhane, çamaşırhane, ipek kurdu, yağ ve sabun imalathanelerinin *kokuları*, çırpıcı, demirci dükkânı, değirmen gibi *sarsıntı, ses ve gürültü kirliliğine* yol açan işletmeler, ağaç dalları, yapı maliki bağlamında *fena yapım* ve *bakım bozukluğu* (Yazır, 1997, II/167-182; Ekinci, 2016, 482, 483), hukuka aykırı bir şekilde oluşan hayvan *boşaltım kirliliği* (İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Behnesî, 1988, 61) veya işletme atıkları *-nişastacı örneği-* âhara zarar iras etse, işletmenin yararı nişastacıya ait olduğu için, çevre kirliliği bağlamında oluşan zarar nişastacı gidermekle sorumludur (Yenişehirli, 1850, 594. Türk pozitif hukukunda benzer zararların tazmini için bk. Güdük, 2017, 214 vd.). Çünkü “*el-harâcu bi’l-damân*” (Ebû Dâvûd, 1981, “Büyü”, 71; Nesâî, 1981, “Büyü”, 15; Hamevî, 1985, I/431) nassı ile “*el-ğurmu bi’l-ğunmi*” (Kırkağâcî, 1881, 59), “*el-ğunmu bi’l-ğunmi*” (Bilmen, 1985, I/285) prensipleri bunu gerektirir. Bu prensiplerin açık anlamı şudur: Bir şeyin menfaatine sahip olan hukuk süjesi, o şeyin zararlarına da katlanır (bk. İbn Nüceym, 1977, 77; Kırkağâcî, 1881, 40; Mecelle, md. 85, 87, 88; Bilmen, 1985, I/285).

“*El-harâcu bi’l-damân*” (Ahmed b. Hanbel, 1982, VI/208; İbn Mâce, 1981, “Ticârât”, 43; Tirmizî, 1981, “Büyü”, 53. Menfaat ve yarar sağlamaya bağlanan mesuliyet için bk. Tiftik, 2005, 29, 30) ve “*el-ğurmu bi’l-ğurmi*” (Kırkağâcî, 1881, 59) ile “*el-ğunmu bi’l-ğunmi*” (Bilmen, 1985, I/285) prensipleri bağlamında yarar ile zarar arasındaki bağlılık (Mecelle, md. 85, 87, 88; Ergün, 2018, 101, 102), hukukî alan ve egemenlik (Tiftik, 2005, 30; Ergün, 2018, 103), tehlike (Tiftik, 2005, 28, 29, 123-125; Demir, 2011, 72-75; Çakırca, 2012, 76, 77; Ergün, 2018, 103, 104), objektif özen (Demir, 2011, 64-67; Ergün, 2018, 102, 103), hakkaniyet (Demir, 2011, 71, 72; Ergün, 2018, 105), fedakârlığın denkleştirilmesi (Tiftik, 2005, 29, 30; Demir, 2011, 75-77; Çakırca, 2012, 80,

81; Ergün, 2018, 104, 105), anormallik ve hukuka aykırılık (Ergün, 2018, 105-107) mülâhazaları gereğince, *hukuka uygun olmayan* bir şekilde çevreye zarar iras eden kişi, oluşan zararı gidermekle yükümlüdür. Zira menfaat ile mazarrat arasındaki bağıllık düşüncesi böyle bir yükümlülüğü gerektirir (Mecelle, md. 85, 87, 88; Ali Haydar Efendi, 1911, I/185-189; Tiftik, 2005, 29, 30; Ergün, 2018, 101, 102). Batı hukukunun dolayısıyla Türk pozitif hukukunun OECD'nin 26. 06. 1972 tarihinde benimsediği, "*Kirleten Öder=Polluter Pays*" ilkesini (Çakırca, 2012, 61) İslâm fihkî ilk devirden itibaren benimsemiştir.

3. Sorumluluğun Şartları

Bilindiği üzere, haksız fiilin *zararlı fiil, hukuka aykırılık (te'addî), zarar, fâilin kusuru* ve *uygun nedensellik bağı* unsurları vardır (Arik, 1964, 100, 101; Aydın, 1997, 210, 211; Oğuzman-Öz, 2000, 469-560; Kaya, 2007, 101-136; Nomer, 2013, 114; Yıldız, 2013, 63-138; Kılıçoğlu, 2016, 292-331). Çevre Kanunu'nun 28'inci maddesine göre, çevreyi kirletenlerin hukukî sorumluluğu; *kusursuz sorumluluk* esasına dayanan haksız fiil hallerinden biri olduğundan dolayı çevreyi kirletenin sorumlu tutulabilmesi için haksız fiilin unsurlarından *kusur şartı* dışında kalan diğer unsurların bulunması gerekir (Deschenenau-Tercier, 1983, 153-155; Demir, 2011, 86; Çakırca, 2012, 81, 82; Ayan, 2016, 298; Narter, 2016, 326; Güdük, 2017, 202). Bu bağlamda, çevreyi kirletenin sorumlu tutulabilmesi için aşağıdaki şartlar bulunmalıdır:

a- Çevreyi kirleten bulunmalıdır. ÇK. md. 2'ye göre, çevrenin kirlenmesinden sorumlu tutulacak olan kişi, faaliyeti esnasında ya da daha sonrasında *doğrudan veya dolaylı* bir şekilde çevrenin kirlenmesine, ekolojik dengenin zarar görmesine yol açan *gerçek veya tüzel kişidir*. Ortada kirletenin bulunmaması durumunda, zararın izalesi de mümkün olmayacaktır (Demir, 2011, 95; Çakırca, 2012, 82, 83; Ayan, 2016, 298; Narter, 2016, 326; Güdük, 2017, 202-205). Bu bağlamda, İslâm hukuk doktrininde çevreyi kirletenlerin mesuliyetlerine ilişkin olarak birçok hukukî mesele bulunmaktadır. Meselâ, "*Nişastacı olan Zeyd, nâfiz (işlek) olan tarîk-i 'âmm üzerine nişasta suyu dökmekle ol tarîkten mürûr iden 'Amr'ın ayağı nişasta suyu üzerinden kayıp düşmekle ol ayağı kırılıp andan nâşî bilkülliye amel-mânde (işlevsiz) olsa 'Amr ayağının diyetini Zeyd'den almaya kadir olur mi? El-cevap: Olur*" (Yenişehirli, 1850, 594; Ergün, 2018, 50, 57). Aynı şekilde, kişinin (A), *-abdest dâhil-* herhangi bir kamu yararı olmaksızın bütününlü ıslatmış olduğu kamuya ait olan bir yoldan bir başka kişi (B) *-yolun ıslak olduğunu bilmeden-* geçerken düşüp zarar görse, *yolu ıslatan/kirleten* kişi (A), ortaya çıkan zararı gidermekle yükümlü tutulur. Çünkü B'nin zarara uğramasına sebebiyet veren fiil, A'nın *haksız/kirletme fiilidir* (Mâverdî, 1999, XII/372; Merğînânî, 1990, IV/538; Mevsîlî, 1991, V/46; Heyet, 1973, VI/41, 42; Halebî, 1901, 475; Behnesî, 1988, 61). Kezâ, kişinin egemenliği altında bulunan bir hayvan hukuka aykırı bir şekilde kamu yolunu boşaltım sebebiyle kirlitse (*revs ve bevl*), hayvan maliki kirlenme nedeniyle oluşan zararı gidermekle yükümlü tutulur (Müzenî, 1998, 351; Merğînânî, 1990, IV/545; Mevsîlî, 1991, V/48; İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Halebî, 1898, 476; Ğamrâvî, ts., 539; Behnesî, 1988, 61). Mecelle'de bu durum, herkesin umuma tahsis olunmuş olan yolda esenlik şartı ile işleme hakkı vardır (bk. Mecelle, md. 926) prensibi ile ifade edilmiştir. Bu esasın açık anlamı şudur: Kamuya ait olan bir yolu kullanmak *mübâh/serbest fiil* olup, *serbest fiiller* ancak bir başkasına zarar vermemek/selâmet kaydı ile sınırlıdır (Kırkağâcî, 1881, 20, 87, 88; Berki, 1955, 109 vd.). Bu bağlamda, herkese serbest olan bir fiil işlenirken -*kamuya ait olan bir yol kullanılırken-*, oluşan zarar, zarara sebebiyet veren kişi tarafından tazmin edilir (Kâsânî, 1974, VII/277; Mevsîlî, 1991, V/46; Molla Hüsrev, 1970, II/110; Berki, 1955, 109 vd.). Kezâ, *yapım bozukluğu ve bakım eksikliği* sebebiyle zarara sebebiyet veren bina maliki, *çevre düzeni plânına aykırı* olan fiilinden dolayı oluşan zararı gidermekle yükümlü tutulur (Mâverdî, 1999, XII/381; İbn Hazm, ts., XI/192; Bağdâdî, ts., 177; Halebî, 1901, 474; Mecelle, md. 1214; Emîn, ts., 221 vd.; Ğutaymil, 1988, 183, 184; Behnesî, 1988, 60, 61; Zuhaylî, 2004, VII/5795). Vâcib fiiller ise, selâmet kaydı ile kayıtlanmaz (Kırkağâcî, 1881, 87, 88).

b- Çevre kirlenmelidir. ÇK. md. 28'e göre, mesuliyetin oluşabilmesi için çevrenin kirlenmesi gerekir. Canlıların sağlığına, çevre değerlerine, hava, su, toprak, ekolojik denge vb. unsurlara yönelik olan herhangi bir zarar bir başka deyişle *kirlenme olayı* gerçekleşmedikçe sorumluluk oluşmaz (Çakırca, 2012, 83; Güdük, 2017, 205; Ayan, 2016, 298; Narter, 2016, 326, 327; Oğuzman-Öz, 2000, 636 vd.). Bu bağlamda, İslâm hukuk doktrininde de *kirlenme olayı* vuku bulmadıkça hukukî yükümlülük oluşmaz. Mesuliyetin oluşabilmesi için kamuya ait olan bir yolun/çevrenin micir, taş, enkaz, karpuz kabuğu, çerçöp, sıvı madde (Mâverdî, 1999, XII/372; Şîrâzî, ts., III/206, 207; Şîrbînî, 1994, V/344, 345; Remlî, 1967, VII/359; Mevsîlî, V/45, 46; İbn Âbidîn, 1984, VI/594; Yenişehirli, 1850, 594; Ğamrâvî, ts., 505) yahut *bina yapım bozukluğu ve bakım eksikliği* vb. sebeplerle *çevrenin kirlenmesi* gerekir. Çevrenin kirlenmesi sebebiyle *can ve vücut bütünlüğü, ruh tamlığı ve mala* yönelik olarak oluşan zararlar çevreyi kirleten kişi tarafından tazmin edilir (Şeybânî, ts., IV/612, 613; Müzenî, 1998, 328; Mâverdî, 1999, XII/381; İbn Hazm, ts., XI/191; Serahsî, 1982, XXVII/8, 9; Kâsânî, 1974,

VII/283; İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Zeylâ'î, 1895, VI/142, 143; Bağdâdî, ts., 166, 176, 177; Ğutaymil, 1988, 184, 185; Bilmen, 1985, VII/384).

c- *Kirletme hukuka aykırı olmalıdır.* Mülkiyet üzerindeki tasarruf hakkını aşarak başkalarını rahatsız eden her türlü ses, ışın, titreşim, duman, toz gibi çevreyi kirleten zararlı fiiller; haksız ve hukuka aykırı fiillerdir. Doğrudan veya dolaylı bir şekil çevreyi kirleten kişi, oluşan zararın izalesinden sorumludur. Daha da önemlisi çevreyi kirletmeye yönelik olan hukuka aykırı fiillerde *mağdurun izin ve muvafakati çevreyi kirleten kişinin sorumluluğunu ortadan kaldırmaz.* Çünkü çevrenin kirletilmesine yönelik olan haksız fiiller *ferdî mağduriyetten ziyade birer kamusal zarardır* (Çakırca, 2012, 83, 84; Güdük, 2017, 205-208; Ayan, 2016, 298; Oğuzman-Öz, 2000, 637; Demir, 2011, 86 vd. İslâm hukukunda özel mülkiyetin fert yararı ve kamu yararı için sınırlandırılması için bk. Çalış, 2004, 343 vd.; mülkiyet hakkının daraltımları için bk. Binatlı, 1977, 204 vd.; 231 vd.). Bu bağlamda, İslâm hukukunda kişinin komşusunun duvarının bitişiğinde oluşturduğu çöplük ve sulama arkının ika ettiği rutubet, çırpıcının zararı, bahçesini sulayan kişinin sulama fiilinden komşusunun evinin zarar görmesi, demirci dükkânı, değirmen gibi işyerlerinin verdiği zararlar (Yazır, 1997, II/174), bitişikteki evin ahıra dönüştürülmesi, çevreyi rahatsız eden yağ ve sabun imalâthaneleri, ipek üretimi esnasında çıkan duman ile ipek kurtçuklarının kokusu (Yazır, 1997, II/175), hamama dönüştürülen evin duman ve kokusu, mutfak ve lokanta kokuları, cami yakınındaki mezbaha, harman tozu, ağaç damarları, kumaşçılar çarşısındaki mutfak (Yazır, 1997, II/176), lâğım kanalları, hukuka aykırı kat çıkma, *makarr-ı nisvân* yani kadınlara özgü mekânların görünmesine yol açacak şekilde çevre düzeni plânına aykırı yapılaşma *-havâle-* (Yazır, 1997, II/178, 179), çitteki aralık (Yazır, 1997, II/179), su kuyusu yakınındaki tuvalet çukuru çevre kirliliklerinden bazılarıdır (Yazır, 1997, II/182. Çevreye zarar veren bu nevi zarar örnekleri için bk. Mevsilî, 1991, II/51, 52; Kırkağâcî, 1881, 30, 31). Bu bağlamda, hukuka aykırı bir şekilde çevreyi kirleten yapı maliki, oluşan zararı gidermekle yükümlüdür. Çünkü İslâm hukukunun yerleşik kuralına göre, kişinin kendi mülkü sınırları içerisinde olsa dahi, mülkiyeti üzerindeki tasarruf hakkı ve tasarruf yetkisi bir başkasına ve çevresine zarar vermemek kaydı ile sınırlıdır (Kırkağâcî, 1881, 30, 31. Benzer hüküm ve sınırlandırmalar için bk. Mecelle, md. 1192-1233). Başkasına ait olan arazi ve hava boşluğunun işgal edilmesi hukuka uygun değildir (Serahsî, 1982, XXVII/9; İbn Kudâme, 1968, VIII/429; İbn Nüceym, ts., VIII/404; Molla Hüsrev, 1970, II/111; Zuhaylî, 2004, VII/5791; Ğutaymil, 1988, 174. Roma hukukunda benzer hükümler için bk. Tahiroğlu, 2001, 1-235).

d- *Çevrenin kirlenmesinden kaynaklanan bir zarar doğmalıdır.* Bilindiği üzere, geniş anlamda zarar; iradesi dışında kişinin malvarlığı ve şahıs varlığında oluşan eksilmeyi ifadeyi eder. Çevreyi kirletenin mesul tutulabilmesi için ortaya çıkan zararın/kirlenmenin kişinin malvarlığı ya da şahıs varlığında bir zarara sebebiyet vermesi gerekir. Meselâ, nükleer bir kazadan veya bir fabrikanın bacasından çıkan zehirli gazların ve tehlikeli atıkların canlılara, çevrenin bitki örtüsüne zarar vermesi veyahut çevre kirliliği nedeniyle muhitteki konut ve işyerlerinin kiracı veya alıcı bulamaması birer zarar örneğidir (bk. Demir, 2011, 92-106. Bu konuda bazı somut olaylar için bk. <https://www.superhaber.tv/cernobilin-turkiyeye-etkileri-hangi-sehirleri-etkiledi-cernobil-felaketinin-turkiyeye-etkisi-haber-203490-erisim: 22 Mart 2020>; <http://www.pusulagazetesi.com.tr/hava-kirliligine-inceleme-baslatildi-141250-haberler.html-erisim: 22 Mart 2020>; <http://www.halkinsesi.com.tr/m/zonguldak/erdemire-hava-kirliligi-tepkisi-h52795.html-erisim: 22 Mart 2020>; <http://www.yeniufuk.com.tr/kdz-ereglinin-havasi-alarm-veriyor-17321-haber-erisim: 22 Mart 2020>. Ayrıca çevreyi kirleten bazı ağır sanayi işletmeleri aleyhine açılan davalar hakkında Yargıtay kararları için bk. Demir, 2011, 98). İşte bu sebeptendir ki, ÇK. md. 28 bağlamında, mesuliyetin oluşabilmesi için çevre kirlenmesinden mütevellit bir zararın doğması gerekir. Söz konusu zarar, *Borçlar Kanunu genel hükümlerine göre* (bk. BK. md. 41-47; TBK. md. 49-56) tespit edilir. Ortada oluşan bir zarar varsa, çevreyi kirleten gerçek veya tüzel kişi *-kurum da diyebiliriz-*, vuku bulan maddî ve manevî zararlardan başka, yoksun kalınan kâr, cismanî zararlar, destekten mahrumiyet zararı, tedavi masrafları ve cenaze giderlerinden sorumludur. Vuku bulan zararın kişi varlığında veya malvarlığında oluşması da önemli değildir. Zarar giderilirken zarara uğrayan kişinin zarara uğramadan önceki konumuna yükselmesi sağlanır (Arık, 1964, 104; Karahasan, 1981, 146 vd.; İnan, 1979, 286-290; Aybay, 1984, 81, 82; Tekinay 'v.d.', 1988, 751 vd.; Oğuzman-Öz, 2000, 636, 637; Tandoğan, 2010, 63 vd.; Demir, 2011, 92 vd.; Çakırca, 2012, 85; Nomer, 2013, 122, 123; Reisoğlu, 2014, 170, 171; Ayan, 2016, 298; Güdük, 2017, 208-210; Eren, 2017, 544 vd.).

İslâm hukukunda da çevre kirliliği bağlamında, bir giderim yükümlülüğünün oluşabilmesi için çevrenin kirlenmesinden kaynaklanan bir zarar (*hasar=kayıp=tahrifat*) vuku bulmalıdır. "*Zarar izâle edilir*" (Kırkağâcî, 1881, 50; Hâdimî, 2016, 403; Mecelle, md. 20; Ali Haydar Efendi, 1911, I/75, 76; Hüseyinî, 2010, I/32) yerleşik hukuk kuralı gereğince, çevre kirliliği nedeniyle oluşan bir zarar varsa, vuku bulan zarar tazmin edilir. Zararın olmadığı hallerde mesuliyet de yoktur. Meselâ, bir kişinin *-kamu yararı olmaksızın-* kamu yolunu ıslatması, yola taş, moloz, enkaz, kereste, mıcır gibi âhara zarar iras edebilecek bazı şeyleri/çöp ve

atıkları bırakması –*çevreyi kirletmesi*- sebebiyle âharın kişi varlığında veya malvarlığında herhangi bir zarar oluşsa, çevreyi kirleten oluşan zararı gidermekle yükümlü tutulur (Mâverdi, 1999, XII/372; Şîrâzî, ts., III/206, 207; Mevsîlî, 1991, V/46; Remlî, 1967, VII/359; Ğutaymil, 1988, 172 vd.). Kezâ, kişi, hukuka aykırı bir şekilde –*çevre düzeni plânına aykırı da diyebiliriz*- inşa ettiği yapı –*duvar, çıkıntı, oluk, pencere, kanat, gölgelik, sundurma, balkon, şahnîş, cumba, baca vb.*- sebebiyle oluşan zararlardan da sorumludur (Şeybânî, ts., IV/570, 571, 576, 612, 613; Mâverdi, 1999, XII/381; İbn Hazm, ts., XI/191; Serahsî, 1982, XXVII/10, 14; Mevsîlî, 1991, V/45; İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Zeylâ'î, 1895, VI/142, 143; Şîrbînî, 1994, V/342; Heyet, 1973, VI/36; Bağdâdî, ts., 176, 177, 182-185; Halebî, 1901, 474; Bilmen, 1985, VII/387; Behnesî, 1988, 60, 61; Emîn, ts., 221, 222). Aynı şekilde, bir kişi diğer bir kişiye yüksek sesle bağursa (Bağdâdî, ts., 166) veya bir şahıs başkasının hayvanını *ürkütme* kastıyla silâh atsa –*gürültü kirliliği/ses kirliliği*-, hayvanın itlâf olması halinde oluşan zararı tazminle yükümlüdür (Bilmen, 1985, VII/382). Türk pozitif hukukunda *gürültü* ve *ses kirliliği*ne ilişkin benzer hükümler için bk. Arsebük, 1943, I/616, 617; Esener, 1968, 142 vd.; İnan, 1979, 287).

Çevre kirliliği sebebiyle oluşan zarar; *mübâşeret*en (kusurlu/doğrudan) veya *tesebbüben* (kusursuz/dolaylı) ortaya çıkmış olabilir. Yerleşik hukuk kuralına göre ise, “*Mübâşir müteammid olmasa da zâmin olur*” (Mecelle, md. 92; Ali Haydar Efendi, 1911, I/194, 195; Bilmen, 1985, I/287). Yani doğrudan zarar/*mübâşeret* durumunda, giderim yükümlülüğünün oluşabilmesi için çevre kirletenin *kast/kusuru* şart değildir.

Tesebbüben (kusursuz/dolaylı) itlâfta ise, oluşan zararın giderimi için taammüt yani haksız fiil failinin *kast/teammüdü* şarttır. Bu da “*Mütesebbib müteammid olmadıkça zâmin olmaz*” (Mecelle, md. 93; Ali Haydar Efendi, 1911, I/195, 196; Bilmen, 1985, I/287) yerleşik hukuk prensibiyle ifade edilmiştir. Bu esasın açık anlamı şudur: Sebebiyet yoluyla sorumluluğun oluşabilmesi için *teammüt/kusur* unsuru şarttır. Bu bağlamda, kişi, egemenliği altındaki hayvanı terslesin veya işesin diye kamuya ait olan bir yolun ortasında durdurursa (*ikâf*), hayvan da yolda tersler (*revs*) veya işerse (*bevl*), sonrasında da birisi bu boşaltım atıkları nedeniyle zarara uğrarsa, hayvan tutucusu oluşan zararı gidermekle sorumlu tutulur. Çünkü hayvan maliki, hakimiyeti altında tuttuğu hayvanı kamuya ait olan bir yolun ortasında durdurarak kusur işlemiştir (Müzenî, 1998, 351; Mergînânî, 1990, IV/545; Mevsîlî, 1991, V/47; Halebî, 1898, 476; Ğamrâvî, ts., 539). Nitekim yerleşik hukuk prensiplerine göre, herkesin umuma tahsis edilmiş olan yolda esenlik şartı ile işleme hakkı vardır (bk. Mecelle, md. 926). Yani herkese ait olan bir yoldan işlemek *mübâh/serbest* bir fiil olup, *mübâh fiiller* ancak bir başkasına zarar vermemek kaydı ile serbesttir (Kırkağâcî, 1881, 20, 87, 88). Ancak *vâcib fiiller* esenlik şartı ile sınırlandırılmamıştır (Kırkağâcî, 1881, 87, 88; Bilmen, 1985, VII/376, 386).

e- *Çevreyi kirletme fiiliyle ortaya çıkan zarar arasında uygun bir nedensellik bağı bulunmalıdır*. Kişinin hukuka aykırı olan bir fiili nedeniyle mesul tutulabilmesi için, işlenen fiille oluşan zarar arasında uygun bir illiyet rabitasının bulunması gerekir. Kişinin herhangi bir zararın tazmin yükümlüsü olabilmesi için, oluşan zarar söz konusu şahsın fiilinden kaynaklanmalıdır (Ansay, 1958, 188, 189; Arık, 1964, 108, 109; Edgü, 1967, 124-126; Aybay, 1984, 82-84; Altuncî, 1994, 270 vd.; Nomer, 2013, 124, 125; Kılıçoğlu, 2016, 320 vd.). ÇK. md. 28 bağlamında da herhangi bir mesuliyetin oluşabilmesi için, *kirletme fiiliyle oluşan zarar* arasında uygun bir nedensellik rabitası bulunmalıdır. Meselâ, *kirlenme/zarar* öncesi havadan ve denizden yapılan bilirkişi gözlem ve incelemeleri esnasında olmayan ancak bilâhare görülen bazı *zehirli* ve *katı atıkların* oradan başka bir gemi geçmediği sürece, o rotadan seyreden yegâne gemiye nispet edilmesi *uygun illiyet rabitasına* göre mantıkî bir neticedir (krş. Oğuzman-Öz, 2000, 638; Demir, 2011, 106 vd.; Çakırca, 2012, 85-87; Ayan, 2016, 298; Narter, 2016, 327; Güdük, 2017, 210-213).

İslâm hukukunda da *çevre kirliliği* bağlamında kamuya ait olan bir yola dökülen sıvı, atılan taş, toprak, mıcır, inşaat enkazı, karpuz kabuğu gibi *nesnel/atıklar* bir kişinin veya bir eşyanın itlâfına yol açmışsa, araya bir başkasının fiili girmedikçe (*haylûlet=illiyet bağının kesilmesi için bk. Mecelle, md. 925*), oluşan zarar çevreyi kirleten kişi tarafından tazmin edilir. Çünkü söz konusu şeyler –*atıklar da diyebiliriz*- hukuka aykırı bir şekilde kamuya ait olan yola dökülmemiş/atılmamış olsaydı, mezkûr zarar vuku bulmayacaktı (Şeybânî, ts., IV/578, 579; Mergînânî, 1990, IV/539; Bağdâdî, ts., 176; Molla Hüsrev, 1970, II/110; Remlî, 1967, VII/360; Halebî, 1901, 474; Yenişehirli, 1850, 594; Ğamrâvî, ts., 505).

Aynı şekilde *fena yapım* ve *bakım noksanlığı* sebebiyle zarara sebebiyet veren bina maliki *çevre kirliliği* ve *çevre düzeni plânına aykırı* olan fiillerinden dolayı oluşan zararı gidermekle sorumludur. Çünkü işlenen zararlı fiil/*kirletme fiili* ile ortaya çıkan zarar arasında uygun bir nedensellik bağı (*er-râbitatü's-sebebiyye*) bulunmaktadır (Mâverdi, 1999, XII/381; İbn Hazm, ts., XI/192; İbn Kudâme, 1968, VIII/423; Bağdâdî, ts., 177; Halebî, 1901, 474; Mecelle, md. 1214; Emîn, ts., 221, 222, 227, 228, 232, 233; Ğutaymil, 1988, 183, 184; Behnesî, 1988, 60, 61; Altuncî, 1994, 270 vd.; Zuhaylî, 2004, VII/5795).

Kezâ, *harîm* sınırları -*her taraftan kırkar arşın*- aşılarak açılan tuvalet lâğımının yakınındaki kuyu suyunun tat, koku ve renginde oluşan ifsat/bozulma olayında zararlı fiil (*kuyu harîmini aşmak/te'addî/hukuka aykırılık*) ile ortaya çıkan zarar (*kuyu suyunun kirlenmesi*) arasında da uygun bir nedensellik bağı bulunmaktadır. Nitekim lâğım maliki, su kuyusu harîmi -sınırları- dâhilinde tuvalet çukuru açmamış olsaydı, mevcut zarar oluşmayacaktı (bk. Mecelle, md. 1281; Yazır, 1997, I/25, 26, 188-190, II/181, 222; Bağdatlı, 2012, 266; Erdoğan, 2013, 181).

İlliyet rabitasını kesen veya ortadan kaldıran nedenlere gelince, öncelikle ifade etmek gerekir ki, çevre kirliliği sebebiyle zarara uğrayan kişinin/mağdurun rızası, çevreyi kirletenin yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz. Çünkü çevrenin kirlenmesine yönelik olan haksız fiiller/zararlar, *ferdî mağduriyetten* ziyade birer *kamusal zarar*dır (Demir, 2011, 86 vd. 116, 118; Çakırca, 2012, 83, 84; Güdük, 2017, 205-208; Ayan, 2016, 298; Oğuzman-Öz, 2000, 637). Yerleşik hukuk kuralına göre de âmme menfaatlerinin özel menfaatler karşısında üstünlüğü vardır (bk. Kırkağâcî, 1881, 51, 52; Mecelle, md. 26, 27, 28, 29; Berki, 1955, 99, 100; Heyet, 1998, 16). Buna karşın, *mücbir sebep, mağdurun ağır kusuru* ile *üçüncü şahsın ağır kusuru* nedensellik bağını ortadan kaldırır (Altuncî, 1994, 285-287; Tiftik, 2005, 36-41; Demir, 2011, 121-126; Çakırca, 2012, 87; Güdük, 2017, 212). Bu bağlamda, *mücbir sebep* çevre kirletenin tazmin sorumluluğunu ortadan kaldırır (bk. Mâverdî, 1999, XII/383; Ğutaymil, 1988, 179, 180; Emîn, ts., 231, 232; Zuhaylî, 2004, VII/5781; Oğuzman-Öz, 2000, 637; Demir, 2011, 122-124. Mücbir sebep için bk. Ergün, 2019, 967-974). Kezâ, kamuya ait olan bir yol üzerinde taş, tahta, sıvı gibi zarar iras edebilecek bazı maddelerin -*atık da diyebiliriz*- olduğunu bildiği halde yoldan geçmeye çalışan kişinin uğradığı zarar tazmin konusu olmaz. Çünkü zarara uğrayan kişinin yolun tehlikeli olduğunu bilerek yoldan geçmeye kalkışması bir *ağır kusur* olup, *haksız fiil fâilinin/çevreyi kirletenin* tazmin yükümlülüğünü ortadan kaldırır (Mâverdî, 1999, XII/372; Merğînânî, 1990, IV/538; Mevsilî, 1991, V/46; Şirbînî, 1994, V/344, 345; Ğamrâvî, ts., 505; Altuncî, 1994, 286, 287; Behnesî, 1988, 61). Aynı şekilde, *üçüncü şahsın ağır kusuru* da illiyet bağını ortadan kaldırır. Meselâ, bir kişi (A), umuma ait olan bir yolun kenarına zarar iras edebilecek bazı *tehlikeli maddeleri/atıkları* bıraktıktan sonra, bir başkası (B), söz konusu maddelerin -*yolu daha çok işgal edecek şekilde*- yerlerini değiştirdikten sonra herhangi bir zarara sebebiyet verse, oluşan zararı (B) tazmin eder. Çünkü B'nin *haksız fiili/kusuru*, zararın ortaya çıkmasında A'nın kusurundan daha ağırdır (Şeybânî, ts., IV/578, 579; Mevsilî, 1991, V/46; Molla Hüsrev, 1970, II/110; Halebî, 1901, 474; Bağdâdî, ts., 176; Altuncî, 1994, 287).

4. Sorumluluğu Azaltan veya Ortadan Kaldıran Sebepler

Çevre kirliliği, *özel zarardan* ziyade bir *kamu zararı*dır. Bu nedenledir ki, *mağdurun rızası*, kirletenin giderim yükümlülüğünü ortadan kaldırmaz (Demir, 2011, 86 vd., 116, 118; Çakırca, 2012, 83, 84; Güdük, 2017, 205-208; Ayan, 2016, 298). Çünkü hukuk, *kamu menfaatlerini özel menfaatler* karşısında üstün tutar (Kırkağâcî, 1881, 51, 52; Mecelle, md. 26, 27, 28, 29; Berki, 1955, 99, 100; Heyet, 1998, 16).

Bu bağlamda, Cumhûr'a göre, *haklı savunma* ve *zaruret hâli* tazmin sorumluluğunu ortadan kaldıran sebeplerdendir. Ancak Hanefî hukukçularına göre ise, meşru müdafaa ve zaruret hâli, itlâf edilen malın dolayısıyla *çevre kirletenin tazmin yükümlülüğünü* ortadan kaldırmaz. Meselâ, saldırgan bir köpekten korunurken, *sığındığı evi veya aracı kirleten* kişi oluşan zararı tazminle yükümlüdür (bk. Ergün, 2018, 280-284. Hukuka aykırılık veya hukuka uygunluk nedenleri için bk. Ergün, 2018, 271-294). Doğrusu, meşru müdafaa ve zaruret -*ızdırâr*- hâlinde başkasının malına verilen zararın tazminini lüzumlu gören Hanefî görüşün (bk. Mecelle, md. 33) hakkaniyet esasına daha uygun olduğunun kanaatindeyiz.

Türk pozitif hukukunda ise, *meşru müdafaa* ve *zaruret halleri* -duruma göre-, çevre kirletenin giderim yükümlülüğünü ortadan kaldırılabılır. Ancak bu mutlak manada bir kurtuluş olmayıp, yargıç dilerse takdir yetkisini kullanarak çevre kirleten gerçek veya tüzel kişiyi tam veya kısmî bir tazminat ödemeye mahkûm edebilir (Demir, 2011, 117, 118).

Ayrıca, *kamu otoritesi -veliyü'l-emrin izni ve emri-* tazmin yükümlülüğünü ortadan kaldıracak gibi, çevre kirletenin giderim yükümlülüğünü de ortadan kaldırır. Meselâ, devlet başkanının izni ile kamuya ait olan bir yol üzerinde çukur açan, *çevre düzeni plânına ve imara aykırı* faaliyette bulunan kişi oluşan zararı tazminle yükümlü değildir (Kudûrî, 1977, 151; Serahsî, 1982, XXVII/15; Molla Hüsrev, 1970, II/109, 110; Halebî, 1898, 473, 475; Bağdâdî, ts., 181; Bilmen, 1985, VII/386. Yetkili makamın izninin hukuka aykırılığı ortadan kaldıracağına ilişkin detaylı bilgi için bk. Reisoğlu, 2014, 165, 166; Ergün, 2018, 278, 279).

Türk pozitif hukukunda da *kamu yetkisinin kullanılması* -duruma göre-, hukuka uygunluk nedeni sayılabilir. Bu bağlamda, çevreye yönelik iras edilen zararlar hesaplanırken, çevreyi kirleten kişi tazminat indiriminden yararlanabilir (Demir, 2011, 118).

Mağdurun zararlı neticenin ortaya çıkmasında veya zararın artmasına yol açan *müterafık kusuru* bir başka deyişle *ortak kusuru* kirletenin giderim yükümlülüğünü tamamıyla düşürebileceği gibi, tazminatın tutarını da azaltabilir (Merğînânî, 1990, IV/549; Mevsilî, 1991, V/48; Molla Hüsrev, 1970, II/113; BK. md. 44, TBK. md. 52; Arık, 1964, 109; Aybay, 1984, 91, 92; Oğuzman-Öz, 2000, 638; Demir, 2011, 124, 125). Meselâ, kamuya ait olan bir yolda zarar ika edebilecek olan bazı maddelerin olduğunu bilerek yoldan geçen kişinin uğradığı zarar giderim konusu olmaz. Çünkü mağdurun yolun tehlikeli olduğunu bildiği halde yoldan geçmeye çalışması *ağır kusur* bir olup, *çevreyi kirletenin* giderim yükümlülüğünü ortadan kaldırır (Mâverdi, 1999, XII/372; Merğînânî, 1990, IV/538; Mevsilî, 1991, V/46; Şirbînî, 1994, V/344, 345; Ğamrâvî, ts., 505; Behnesî, 1988, 61).

Türk pozitif hukukunda da kirliliği sebebiyle *girilmesi tehlikeli* ve *yasak* olduğu levha, anons vb. yollarla ikaz edilen kirliliği bir havuza girerek *mikrop kapan kişi*, uğradığı zarardan dolayı *kendi ağır kusuru* nedeniyle işletme sahibinden tazminat talep edemez. Çünkü zarara uğrayan mağdurun zararın ortaya çıkmasında dahli ve katkısı bulunmaktadır (Demir, 2011, 124, 125). Kezâ, *mücbir sebep* de kirletenin sorumluluğunu ortadan kaldırır. Sözelimi, şiddetli bir zelzele neticesinde yıkılan bir fabrikanın zehirli atıkları çevre ve ekolojik dengeye zarar iras etse, fabrikatör mesuliyetten kurtulabilir (krş. Oğuzman-Öz, 2000, 637; Demir, 2011, 122-124).

5. Zararın Tazmini

İsmet ilkesi ile ilgili naslar (bk. Mevsilî, 1991, III/59; Şevkânî, 1973, VI/62, 63; Şentürk, 2001, 137, 138) ve iras olunan zararın tazminini gerekli kılan küllî prensipler; zarar ikamı yasakladığı gibi, ika olunan zararın da imkân nispetinde giderilmesini lüzumlu kılar (Mecelle, md. 19, 20, 31). "*Zararın izalesi prensibi*" (Kaya, 2013, 173) ve hakkaniyet esası, aynı zamanda çevre kirliliği sebebiyle mağdurun uğradığı zarar hesap edilerek zarardan önceki konumuna yükseltmesini gerektirir (Mecelle, md. 31; Behnesî, 1988, 61; Ğamrâvî, ts., 539; Demir, 2011, 127-130; Çakırca, 2012, 89, 90; Ayan, 2016, 298; Güdük, 2017, 221-223). Bu sebeptir ki, çevreyi kirleten kişi, başkasının *kişi varlığında* veya *malvarlığında* doğrudan veya dolaylı olarak oluşan bir zararın ve eksilmenin süjesi olmuşsa, ortaya çıkan zararı gidermekle yükümlüdür (Müzenî, 1998, 351; Mâverdi, 1999, XII/372; İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Merğînânî, 1990, IV/538, 545; Mevsilî, 1991, V/46, 47; Halebî, 1901, 475, 476; Heyet, 1973, VI/41, 42; Ğutaymil, 1988, 1, 2; Şoman, 1999, 5, 8, 19).

a- Zararın Sorumlusu

Çevre kirlenmesinden dolayı sorumlu tutulan kişi (davalı), faaliyeti esnasında veyahut sonrasında mübâşeretten veyahut tesebbüben çevrenin kirlenmesine, eko dengenin ifsat olmasına sebep olan *hakiki* yahut *tüzel kişidir* (Ayan, 2016, 298; Demir, 2011, 137 vd.). Meselâ, -rızası olmadan- başkasının mülkiyetinde veya kamuya ait olan bir yolda kuyu açmak hukuka aykırı bir faaliyettir. Bu bağlamda, hukuka aykırı olan eylem sebebiyle ortaya çıkan zararın sorumlusu kuyu açmak suretiyle *haksız fil işleyen/kirleten* kişidir (Şâfi'î, 1990,

III/255; Serahsî, 1982, XXVII/11, 12; İbn Rüşd, 2004, IV/100; Mevsilî, 1991, V/46; Derdîr, ts., IV/244; Halebî, 1901, 473; Kırkağâcî, 1881, 78, 79). Kezâ, hukuk süjesinin egemenliği altında tuttuğu hayvanın hukuka aykırı bir şekilde vuku bulan boşaltım kirliliği (Müzenî, 1998, 351; Merğînânî, 1990, IV/545; Mevsilî, 1991, V/47; İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Halebî, 1898, 476; Çamrâvî, ts., 539; Behnesî, 1988, 61) veyahut kişinin menfaat temin ettiği işletmesinin kokusu, gürültüsü, titreşimi, sarsıntısı, tozu, dumanı vb. âhara zarar iras etse, malik, kirliliğin yol açtığı zararı gidermekle yükümlüdür (Mevsilî, 1991, II/51, 52; Bağdâdî, ts., 166; Yazır, 1997, II/175, 176; Ekinci, 2016, 482, 483). Günümüz sanayi toplumunda da işletmenin zehirli atıkları çevrenin kirlenmesine, halk sağlığına, bitki örtüsüne zarar verdiği, ekolojik dengenin bozulmasına sebep olduğu bilirkişilerce ispat edilmek şartıyla (bk. Mecelle, md. 76; TMK. md. 6; BK. md. 42; Karahasan, 1981, 394 vd.) oluşan zararın tazminini gerekli kılar (<https://www.timeturk.com/erdemir-e-hava-kirliligi-tepkisi/haber-1384994-erisim:30Mart2020>). Zira *menfaat* ile *mazarrat* arasındaki bağıklık fikri bu nevi bir giderim yükümlülüğünü gerektirir (Hamevî, 1985, I/431; Kırkağâcî, 1881, 59; Mecelle, md. 85, 87, 88; Ali Haydar Efendi, 1911, I/185-189; Arsebük, 1943, I/611; Arık, 1964, 110; Tekinay 'v.d'. 1988, 692; Yıldız, 2013, 48, 49, 182 vd., 196; Ergün, 2018, 101-104). Bu bağlamda, çevre kirliliğinden kaynaklanan *düşük olayı* da oluşan zararın izalesini gerektirebileceği gibi, doğum sonrasında ortaya çıkabilecek olan *zararlar/sakatlıklar/komplikasyonlar* da çocuk adına açılacak olan tazminat davaları ile dava edilebilir (Demir, 2011, 100). Kanaatimize göre, İslâm hukukunda da çevre kirliliğinin *ceninin* ölümüne veya sakat kalmasına yol açtığı ispat edilmek şartıyla Türk pozitif hukukunun hükümleri ile benzerlik oluşturur (*Gurre* için bk. Kudûrî, 1977, 151; Mevsilî, 1991, V/44; Koçak, 1996, XIV/211, 212; Kaya, 2007, 79 vd.; 253 vd.).

Çevre kirliliğinden kaynaklanan zarar, bazen bir işin yapılması *-müspet bir fiilden-* bazen de bir içtinaptan yani bir işin yapılmamasından *-menfi bir fiilden-* dolayı ortaya çıkabilir. Meselâ, *fena yapım, çevre düzeni plânına* ve *imara aykırı* olarak yapılan binalar mesuliyeti gerektirebileceği gibi, yıkılmaya yüz tutmuş, tehlike arz eden *bakım eksikliği* olan binasını ikazlara rağmen onarmayan malik de bir işin yapılmamasından, *menfi bir fiilden* dolayı çevreye iras ettiği zarardan sorumludur (Ergün, 2018, 49).

Zararın sorumlusunun tespiti meselesinde aşağıdaki yerleşik hukuk prensipleri geçerlidir:

- 1- Sakınılması imkânsız olan hallerde tazmin yükümlülüğü yoktur (Merğînânî, 1990, IV/544; Molla Hüsrev, 1970, II/112; Halebî, 1898, II/476; Kırkağâcî, 1881, 78; Altuncî, 1994, 285, 286; Zuhaylî, 2014, VI/348).
- 2- Arada herhangi bir vasıta olmadığı müddetçe fiil mütesebbibe izafe edilir (Mevsilî, 1991, V/48; Kırkağâcî, 1881, 78; Zuhaylî, 2014, VI/348).
- 3- Mütesebbib ancak *müteammid/kastlı* olursa, oluşan zararı tazminle mesul olur (Kırkağâcî, 1881, 78; Mecelle, md. 93; Ali Haydar Efendi, 1911, I/195, 196; Hüseyinî, 2010, I/87, 88; Zuhaylî, 2014, VI/348).
- 4- Mübâşir müteammid olmasa dahi, vuku bulan zararı tazminle yükümlüdür (Mevsilî, 1991, V/48; Kırkağâcî, 1881, 78; Mecelle, md. 92; Ali Haydar Efendi, 1911, I/194, 195; Hüseyinî, 2010, I/87; Zuhaylî, 2014, VI/348).
- 5- Bir zararın oluşumunda hem mübâşir hem de mütesebbib varsa, hüküm mübâşire izafe edilir. Çünkü zararın ortaya çıkmasında *mübâşirin etkisi mütesebbibe oranla* daha çoktur (Merğînânî, 1990, IV/546; Kırkağâcî, 1881, 6; Mecelle, md. 90; Ali Haydar Efendi, 1911, I/190-192; Hüseyinî, 2010, I/84-86; Zuhaylî, 2014, VI/348).
- 6- Bir zararın vukuunda *mübâşir ve mütesebbib ayrı ayrı kusurlu iseler*, ortaya çıkan zarardan her ikisi de sorumludur (Merğînânî, 1990, IV/547; Halebî, 1898, II/477; Zuhaylî, 2014, VI/348).

b- Zararın Hesaplanması

"Zarar izâle olunur" (Mecelle, md. 20; Ali Haydar Efendi, 1911, I/75, 76; Hüseyinî, 2010, I/32) yerleşik hukuk prensibi gereğince, ortaya çıkan zararın tutarı kadar, oluşan hasarı kimin tespit edeceği konusu da önemlidir. Hâkim (bk. el-Enbiyâ 21/78, 79; Arık, 1964, 104; İnan, 1979, 331), vuku bulan zararı hesaplarken hukukun diğer alanlarında olduğu gibi, *çevre hukuku* ve *çevre kirliliği* alanında bilirkişi konumunda olan şahıslardan istifade eder (bk. Heyet, 1998, 80, 81; Bağdatlı, 2012, 97; Erdoğan, 2013, 115, 117; Kılıçoğlu, 2016, 428). Eğer zarara uğrayan mal tamamen itlâf olmayıp (Bilmen, 1985, VII/378), kısmen ifsat olmuşsa (Yazır, 1997, II/442), oluşan hasar tespit edilirken, *noksân-ı semen/ noksân-ı kıymet* (bk. Mecelle, md. 346; Ali Haydar Efendi, 1911, I/569-571; Hüseyinî, 2010, I/320, 321) prensibi tatbik edilir. Yani çevre kirlüten kişi(ler), hasara uğrayan malın tarafsız *-bî-garaz-* bilirkişilerin hesaplayacağı *eksilen değerini* gidermekle sorumlu tutulur (bk. Mecelle, md. 346, 917, 922; Ali Haydar Efendi, 1911, I/569-571, II/890-892, 898-902; Hüseyinî, 2010, I/320, 321, II/588-590, 595-598). Bu bağlamda, bir fabrikanın zehirli atıkları nedeniyle başkasının ekini zarar görse, çevreyi kirlüten fabrikanın maliki oluşan zararı tazminle yükümlüdür (bkz. Mecelle, md. 882, 883, 884; Ali Haydar Efendi, 1911, II/765, 766; Hüseyinî, 2010, II/483,

484). Bu durumda arazi bir defa ekinli, bir defasında da ekimsiz hâliyle hesaplanarak iki kıymet arasında oluşan *değer farkı* hasara uğrayan ekinin değeri olarak *çevre kirleten/fabrikatör* tarafından mağdur kişiye tazmin edilir (krş. Mecelle, md. 882, 883, 884; Bilmen, 1985, VII/390; Yazır, 1997, I/266; Heyet, 1998, 201).

Ayrıca oluşan zarar hesaplanırken, “*zarûretler kendi mikdarlarınca takdir olunur*” (Mecelle, md. 22; Ali Haydar Efendi, 1911, I/78-80; Bilmen, 1985, I/262), “*zarar bi-kaderi'l-imbân def' olunur*” (Mecelle, md. 31; Ali Haydar Efendi, 1911, I/87, 88; Bilmen, 1985, I/265) prensipleri ile “zararın gerçek miktarını ispatlamak mümkün olmadığında, hâkim hakkaniyete uygun olarak takdir ederek zararı belirler” (Arık, 1964, 104; İnan, 1979, 331; Akıncı, 2016, 176; TMK. md. 6; BK. md. 42, TBK. md. 50) vb. bazı hukukî esaslardan da yararlanır.

c- Tazminatın Biçimi

“*Zararın izâlesi prensibi*” (Kaya, 2013, 173; Berki, 1955, 92, 93) esasına göre, mağdurun uğradığı zarar giderilirken, mağdur aleyhine bozulan ekonomik denge olabildiğince yeniden kurulmaya çalışılır (Akıncı, 2016, 176 vd.). Sözelimi, çevre kirliliği sebebiyle oluşan zararlar da mağdurun hasara uğrayan malı *aynı fiyatla* pazardan benzeri satın alınabilen *misli* yani standart bir mal ise (misli mal için bk. Mecelle, md. 145; Ali Haydar Efendi, 1911, I/235; Hüseyinî, 2010, I/110), uğradığı zarar misli ile tazmin edilir (Aydın, 2001, 468, 469). Yok, eğer mağdurun zarara uğrayan malı, piyasada emsali bulunmayan, standart olmayan, *kıymet* bir mal ise (kıymet mal için bk. Mecelle, md. 146; Ali Haydar Efendi, 1911, I/235, 236; Hüseyinî, 2010, I/110), mağdura itlâf olunan malın kıymeti tazmin edilir (Aydın, 2001, 468, 469). Meselâ, *nişastacı örneğinde* olduğu gibi, bir işletmenin atıkları çevreye bırakılsa ve bu nedenle bir başkası şahıs varlığına veya malvarlığına yönelik bir zarara uğrasa, işletme sahibi/nişastacı çevrenin kirletilmesi sebebiyle oluşan *zararı/hasarı* gidermekle yükümlüdür (Yenişehirli, 1850, 594). Bu bağlamda, nişastacının hukuka aykırı olarak kontrolsüz bir şekilde çevreye saldırdığı atıklar, âharın/bir başkasının piyasa değeri 50. 000 TL. olan atının kayarak itlâf olmasına yol açsa (*sebeb-i müfzî*), işletme sahibi, atın *kıymet* ederini ödemekle yükümlüdür (krş. Yazır, 1997, III/307; Aydın, 2001, 468, 469; Hafif, 2008, 34, 41; Gözübenli, 2002, 540, 541). Fakat nişastacının hukuka aykırı fiili sebebiyle bir küfeci kaysa ve küfesindeki 100 adet yumurta itlâf olsa, işletme sahibi, yumurtaların *misli kıymetini*, -sözelimi 1 yumurtanın piyasa değerini 1 TL. varsayarsak, toplamda 100 TL.- ödemekle sorumlu tutulur (krş. Yazır, 1997, III/423, 424; Aydın, 2001, 468, 469; Hafif, 2008, 34, 41; Hacak, 2005, 187, 188).

d- Mala Verilen Zarar

Çevre kirliliği sebebiyle *zarara/hasara* uğrayan mal; *misli* bir mal olabileceği gibi, *kıymet* bir mal da olabilir. Kezâ, mal bütünüyle itlâf olmuş olabileceği gibi (*istihlâk*), kısmen de (*ifsât*) zarara uğramış olabilir (bk. Ergün, 2018, 176, 177; Demir, 2011, 101, 102). Mağdurun zarara uğrayan malı, *aynı fiyatla* çarşıdan benzeri satın alınabilen *misli* bir mal ise, uğradığı zarar misli ile giderilir. Yok, eğer mağdurun zarara uğrayan malı, piyasada emsali bulunmayan, *kıymet* bir mal ise, mağdura itlâf olunan malın kıymeti tazmin edilir (Ergün, 2018, 176, 177). Meselâ, kamu yoluna atılan bir *atık -varsayalım karpuz kabuğu-* sebebiyle âhara ait olan bir hayvan kayarak telef olsa (Bağdâdî, ts., 181; Huraşî, ts., VI/132, VIII/8; Derdîr, ts., IV/243; Desûkî, ts., IV/243) çevreyi kirleten kişi hayvanın *kıymet* değerini tazminle sorumludur (krş. Hafif, 2008, 34, 41; Gözübenli, 2002, 540, 541). Aynı sebeple küfecinin sepetindeki yumurtalar itlâf olduğunda da çevreyi kirleten kişi, yumurtaların piyasa değerini ödemekle yükümlü tutulur (krş. Hafif, 2008, 34, 41; Hacak, 2005, 187, 188).

Çevre kirletme nedeniyle *mala/şeyaya* yönelik olarak ika olunan zarar hesaplanırken, *noksân-ı semen/eksilen değer* (bk. Mecelle, md. 346; Heyet, 1998, 271) prensibi işletilir. Bu sebeptir ki, çevreyi kirleten kişi, başkasının malına değerce bir eksilme (*noksân*) iras etse, çevre kirleten, malın bî-garaz yani tarafsız bilirkişilerin tayin edeceği eksilen değerini tazminle yükümlü tutulur (Mecelle, md. 917). Meselâ, bir oto yıkama ve yağlama işletmecisi umuma ait olan bir yolu kirleterek başkasının 90.000 TL. değerindeki otomobiline zarar ika etse, bî-garaz bilirkişilerin tayinine göre (bk. Mecelle, md. 346), bu *kirletme fiili/sebeb-i müfzî* (Mecelle, md. 922) otomobilde 3.000 TL. lik bir eksilmeye yol açsa, çevreyi kirleten işletmeci otomobilin sahibine tayin olunan eksilen değeri tazminle sorumlu tutulur (bk. Kâsânî, 1974, VII/154; Yazır, 1997, I/268; Bilmen, 1985, VII/382).

e- Cismanî Zararlar

Çevre kirliliğinden kaynaklanan şahıs varlığına yönelik zararlar tazmin sebebi oluşturur (İbn Kudâme, 1968, VIII/424, 430; Bağdâdî, ts., 183; Halebî, 1901, 475; Behnesî, 1988, 61. Cismanî zararların

tazmini hakkında detaylı bilgi için bk. Kaya, 2007, 171 vd.; Ergün, 2018, 181-188). Bu bağlamda, “Nişastacı olan Zeyd, nâfiz (işlek) olan tarîk-i ‘âmm üzerine nişasta suyu dökmekle ol tarikten mürûr iden ‘Amr’ın ayağı nişasta suyu üzerinden kayıp düşmekle ol ayağı kırılıp andan nâşî bilkülliye amel-mânde (işlevsiz) olsa ‘Amr ayağının diyetini Zeyd’den almaya kadir olur mi? El-cevap: Olur” (Yenişehirli, 1850, 594; Ergün, 2018, 50).

Kezâ, kasıtlı kuyu açıp –ekolojik zarar/çevreyi ve ekolojik dengeyi bozmak- birisinin kuyuya düşerek ölümüne sebep olanın (İbn Rüşd, 2004, IV/100; Bağdâdî, ts., 179) ve yıkılmaya yüz tutmuş duvarı/binası için yapılan ikazlara rağmen yeterli süre zarfında gerekli emniyet tedbirlerini almayan kişinin de âkilesi oluşacak olan zararı/diyeti tazminle yükümlüdür. Âkilesi olmayan veya âkilesi bilinmeyen kişinin diyet borcunu devlet öder, karşılığında da malvarlığı devlete kalır (Şeybânî, ts., IV/573, 574; Kudûrî, 1977, 149-151; Serahsî, 1982, XXVII/12; Bağdâdî, ts., 184; Kazâmil, 1999, 198; Ergün, 2018, 184, 185).

Ayrıca İbn-i Hazm’a göre (ö. 456/1063), çevreyi kirletmek, ekolojik dengeyi bozmak suretiyle kişinin ölümüne sebep olduğu için çevre kirletene *keffâret-i katl* de gerekir (İbn Hazm, ts., XI/219, 220; Ergün, 2018, 183. Detaylı bilgi ve farklı kirletme örnekleri için bk. Kudûrî, 1977, 149-151; Mâverdî, 1999, XII/372; İbn Hazm, ts., XI/191; Şîrâzî, ts., III/206, 207; Şîrbînî, 1994, V/344, 345; Remlî, 1967, VII/359; Bağdâdî, ts., 178, 181; Ğamrâvî, ts., 505; Behnesî, 1988, 59-61; Ğutaymil, 1988, 180).

Dinî hükümlerin gayesi/mekâsîdu’ş-şerî’a (din, can, akıl, nesil, mal emniyeti) (bk. Altuncî, 1994, 62-70) bağlamında cana ve vücut bütünlüğüne yönelik olarak ika olunan zararların tazmin sebebi oluşturacağı hususunda İslâm hukuku ile (bk. Ergün, 2018, 150 vd., 181-187) Türk pozitif hukuku arasında genel anlamda ayniyet bulunmaktadır. Nitekim Türk pozitif hukukunda da çevre kirleten, şahıs varlığına yönelik olarak ika ettiği zararlardan sorumludur. Şahıs varlığından maksat, hukukun muhafaza edilmesini istediği, kişinin can, vücut bütünlüğü, sağlığı, haysiyet ve şerefidir. ÇK. md. 28 bağlamında hukukun himaye ettiği bu haklara yönelik olan herhangi bir tecavüz tazmin sorumluluğu oluşturur. Bu bağlamda, çevre kirliliğinden kaynaklanan çalışma gücü ve yetisinden mahrumiyet, yoksun kalan kazançlar, kârlar, tedavi masrafları, ölüm durumunda defin giderleri ve destekten mahrum kalanların uğradıkları zararlar da tazminata dâhildir (Demir, 2011, 99 -101).

Kezâ, çevre kirliliği nedeniyle oluşan düşük olayı da ortaya çıkan zararın tazminini gerektirebileceği gibi, doğumdan sonra oluşabilecek olan zararlar ve sakatlıklar da çocuk adına dava edilebilir (Demir, 2011, 100). Kanaatimize göre, İslâm hukukunda da çevre kirliliğinin ceninin ölümüne veya sakat kalmasına yol açtığı ispat edilmek şartıyla Türk pozitif hukukunun hükümleri ile benzerlik oluşturur (Gurre için bk. Kudûrî, 1977, 151; Mevsîlî, 1991, V/44; Koçak, 1996, XIV/211, 212; Kaya, 2007, 79 vd., 253 vd.).

Ayrıca ruh bütünlüğüne yönelik olarak oluşan bir zarar varsa, çevre kirletenin mağdurun tedavi giderlerini de tazmin etmesi gerekir (bk. Arık, 1964, 104, 142 vd.; Kaya, 2007, 67 vd.; Demir, 2011, 101, 168).

f- Menfaatlere Verilen Zarar

Bilindiği üzere, Hanefî hukukçuları menfaatleri mal kapsamında değerlendirmezken, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî hukukçular ve Türk pozitif hukukuna göre, menfaatler mal kapsamında değerlendirilmiştir. Cumhûr’un ve mevzu hukukun benimsediği, “Menfaat ve avantajların da mal kapsamında olduğu” görüşü, kanaatimize göre, adalet ve hakkaniyet esasına en uygun olan görüştür. Zira vaktiyle ekonomik bir kıymeti olmayan pek çok şey artık iktisadî değer kazanmıştır. Bu nedenledir ki, kanaatimize göre, çevre kirliliği sebebiyle zarara uğratılan menfaat ve avantajların da çevre kirleten gerçek veya tüzel kişiler tarafından tazmin edilmelidir (krş. Ergün, 2019, 1222-1229). Bu bağlamda, bir fabrikanın bacasından çevreye salınan toz, toksit ve zehirli gazlar sebebiyle maliki olduğu konutuna kiracı, arsasına müşteri bulamayan mülk sahibinin zarara uğratıldığı kesindir. Hakkaniyet esasına göre, ortaya çıkan zararı mağdur mülk sahibinin sineye çekmesi beklenemez. Doğrusu böylesi bir külfetin bir başka deyişle oluşan zararın bir yandan kazanırken, diğer yandan başkasına zarar iras eden kişi/çevreyi kirleten tarafından tazmin edilmelidir (krş. Mecelle, md. 85, 87, 88; Aybay, 1984, 74 vd.; Demir, 2011, 97). Çünkü dinî hükümlerin gayesi (din, can, akıl, nesil, mal emniyeti/mekâsîdu’ş-şerî’a için bk. Altuncî, 1994, 62-70) bağlamında menfaatlere verilen zararların da giderim konusu olması hakkaniyetin bir gereğidir (bk. Ergün, 2018, 180, 181). Çünkü her hâlükârda hak muhterem olup, himayesi vaciptir (Berki, 1955, 117, 118).

g- Manevî Zarar

Çevre kirleten gerçek veya tüzel kişilerin iras ettikleri manevî zararların da tazmine konu edilmesi hakkaniyetin bir icabıdır (krş. İbn Nüceym, 1977, 42, 43; Karaman, 1991, II/485; Yazır, 1997, II/167-181; Kaya, 2007, 67 vd.; Demir, 2011, 101, 168 vd.; Ayan, 2016, 298). Bu nedenledir ki, çevre kirletenin ruh tamlığına bir başka deyişle ruh sağlığına yönelik iras ettiği zararı/tedavi giderlerini de tazmin etmesi gerekir

(bk. Arık, 1964, 104, 142 vd.; Kaya, 2007, 67 vd.; Demir, 2011, 101, 168). Manevî zararların tazmini bağlamında, hem İslâm hukuku hem de Türk pozitif hukukuna göre, maddiyatla ölçülemeyen ancak –*fâhiş/hoşgörü sınırını aşan- (Yargıtay'ın hoşgörü sınırlarını aşmayan -köy ortamında davacının evine 8, 5 metre uzaklıkta oluşturulan gübre yığını- zarara ilişkin kararı için bk. Güdük, 2017, 221) karşı tarafı rahatsız eden ses, sarsıntı, titreşim, gürültü, ağaç kökleri, ağaç dalları, ısı, ışık, ışık ve manzaranın kesilmesi, koku, duman, buğu, toz, taşkın yapı, -başta havâle, harîm ve makarr-ı nisvân ihlâlleri olmak üzere- imara aykırı yapılaşmalar nedeniyle oluşan kirlilikler/zararlar da kirleten tarafından giderilmelidir (krş. Ergün, 2018, 134, 187, 188; Demir, 2011, 22-38; Güdük, 2017, 221 vd.).*

h- İspat Yükümlülüğü

Çevre kirliliği sebebiyle sorumlu tutulmak istenen davalının *haksız fiili yani çevreyi kirletme fiili* ispat edilmelidir. Hukuka göre de *ispat külfeti; mağdura/davacıya/kirletme fiili ile zarara uğrayan kişiye aittir* (Bilmen, 1985, I/280; Yazır, 1997, I/187; Heyet, 1998, 37, 168; Demir, 2011, 159, 160; Çakırca, 2012, 85; Ayan, 2016, 298; Narter, 2016, 1304 vd.; Güdük, 2017, 210). Zira yerleşik hukuk prensibine göre, müddei iddiasını ispatlamakla yükümlüdür (bk. İbnü'l-Münzir, 1983, 43; Mecelle, md. 76; TMK. md. 6; BK. md. 42, TBK. md. 50; Arık, 1964, 107, 108; Tüzel, 1967, 220, 221; Edgü, 1967, 126; Edis, 1987, 364 vd.). Nitekim Resûlullah (s.a.v), "*İddiayı delille ispatlamak davacıya, yeminse davalıya/mümkire aittir*" (Buhârî, 1981, "Rehin", 6; Müslim, 1981, "Akdiyye", 1; Tirmizî, 1981, "Ahkâm", 12; İbn Cüzey, ts., 241; Berki, 1955, 124, 125; Bilmen, 1985, I/280) buyurdular.

7. Değerlendirme ve Sonuç

* "Karşılaştırmalı Hukukta Çevreyi Kirletenlerin Hukukî Sorumluluğu" konulu makaleyi, Türk pozitif hukukunun temel kavram ve sistematigiinden yararlanarak mukayeseli olarak ele aldık. Araştırmamız esnasında klasik fıkıh doktrininde ve muasır İslâm hukuku kaynaklarında *çevre hakkı, çevre hukuku ve çevre kirliliğine ilişkin birçok akademik çalışmalara ve bilimsel araştırmalara konu olacak kadar bilgi malzemesinin bulunduğunu tespit ettik. Bu nedenledir ki, makalemizin daha kapsamlı araştırmalara kapı aralayacağını ümit ediyoruz. Şüphesiz en temiz çevre, en güzel şehirleşme, en yaşanılır ortam örnekleri nasslarda bahsedilen ortamlardır. Bu bağlamda, güzel meskenler, eşsiz bahçeler, tertemiz nehirler, yemyeşil ağaçlar, eşsiz bitki örtüsü, ses ve gürültü kirliliğinden uzak ortamlar (bk. el-A'râf 7/74; et-Tevbe 9/72; el-Hicr 15/82, 83; Meryem 19/62; el-Ankebût 29/58; Sebe' 34/15 vd.; Yâsîn 36/55 vd.; el-Vâkı'â 56/25; en-Nebe' 78/35; el-Çâşiye 88/11; Buhârî, 1981, "Bed'ül-halk", 8), insan toplumlarının rahatı, güvenli ve huzurlu yaşamları için önemlidir.*

* Bilindiği üzere, İslâm dini, genel anlamda temizliği ve çevre temizliğini bir *hukuk sorunu* gördüğü kadar, aynı zamanda bir *iman meselesi* olarak görür (bk. el-Bakara 2/222; et-Tevbe 9/108; Müslim, 1981, "Tahâret", 1; Tirmizî, 1981, "Edeb", 41; İbn Mâce, 1981, "Duâ", 86). Zira "*Yeryüzü bana ve ümmetime temizlik aracı ve mescit olarak kılındı*" (Buhârî, 1981, "Salât", 56; Müslim, 1981, "Mesâcid", 3) nassı bütünüyle yeryüzünün Şâri' Teâlâ'ya ibadet edilebilecek kadar temiz bir mekân, ibadete vesile olan suyun (Buhârî, 1981, "Vudû", 68; Müslim, 1981, "Tahâret", 95) ve toprağın da kirletilmemesini gerektirir (en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/6). Bu bağlamda, gelip geçenleri rahatsız eden nesnelere yoldan kaldırılması hukuk düzeninin benimsediği bir fiil iken, kamusal alanlarda tükürmek de hukuka aykırı fiil sayılmıştır (bk. Müslim, 1981, "Mesâcid", 57; İbn Mâce, 1981, "Edeb", 7).

* Hz. Resûlullah'ın (s.a.v) oğlu İbrahim'in defni esnasında (ö. 10/631) kabrinde fark ettiği bir *tümseği* düzelttirmesi (Şâfi'i, 2008, II/276; Ergün, 2018, 117), Hz. Osman (r.a) ile aynı çatı altında komşulukları sırasında onun *su şıptısını -ses kirliliği-* dahi duymadığını övgü ile anlatması (Ergün, 2010, 587) *çevre hukuku* bakımından öncü ve önemli esaslardır. Kezâ, abdest esnasında dahi suyun gereğinden fazla kullanılmasının *-organları üç defadan fazla yıkamak-* sünnete aykırı ve mekruh görülmesi (İbn Mâce, 1981, "Tahâret", 48; Bilmen, 1984, 77), su kaynaklarını kirletecek yakınlıkta hayvan ağılı kurulmaması (Savaş, 2011, 253) *çevreci öğretiler*dir. "*İbrahim (a.s) Mekke'yi harem kıldı. Ben de Medine'nin iki taşlık arasını harem kıldım... Hayvanları gütmek amacıyla kesilenden maada hiçbir otu ve ağacı kesilmeyecektir...*" (Müslim, 1981, "Kitâbu'l-hacc", 475) hadisi de ancak muayyen ülke ve yörelerde yetişebilen nadir bitkiler anlamına gelen *endemik bitki* (<https://endemik-bitki.nedir.org/erişim: 15 Nisan 2020>), biyolojik çeşitlilik, çevre, çevre hakkı, çevre hukuku, çevrecilik ve çevre bilinci açısından önemli bir girişimdir. Bunun içindir ki, çokça gülfidanı diken Evlâd-ı Fâtihân (Evlâd-ı Fâtihân kavramı için bk. Erdoğan, 2013, 129), gülün dikenlerinden kaynaklanabilecek olası zararların giderimi için de gelir (*galle/galle-i vakf*) iras edecek vakıf binaları inşa

ederek, vakfiyeler yazdırmışlardır. Nitekim “İş bu eşcâr-ı gayr-i müsmire arasında bir zâir murûrunda libâsı takıldıkta eşcâr katledilmeye, libâsın bedeli ödene” vakfiyesi (Ergün, 2010, 160, 869); çevre, çevre hakkı, çevre hukuku, çevrecilik ve ekolojik dengenin korunması bakımından önemli bir uygulamadır. Uygulamada da “Zeyt ormanda dolaşırken, abası bir dala takılsa bakılır: Eğer aba, dala bir zarar vermeden kurtulabilirse, ol yapılır. Ve illâ aba kesilir” diye fetva verilmiştir (Ergün, 2010, 160).

* Sonuç olarak, çevre hukuku; çağdaş hukuk ve dolayısıyla Türk pozitif hukuk sistemlerinde yarım asırdır araştırmalara konu olan hâdis ve önemli bir meseledir. Öyle ki, 11. 02. 1937 - 30. 06. 1948 yılları arasında hazırlanan “Türk Hukuk Lûgatı”nda (Heyet, 1998, 579, 581) çevre hukukuna ilişkin olarak, “Çevre, çevre hakkı, çevre hukuku, çevre kirliliği, çevre düzeni plânı, çevre koruması, çevrenin kasten kirlenmesi, çevrenin taksirle kirlenmesi, çevreci, çevrecilik, çevreyi kirleten, ekosistem, atıksu, ekolojik denge, biyolojik çeşitlilik, atık, katı atık, evrensel katı atık, tehlikeli atık, elektromanyetik atık, hava kalitesi ve çevre zararı” gibi kavramlar yer almazken, son dönemlerde yayınlanan hukuk sözlükleri (bk. Bağdatlı, 2012, 137-139; Aldemir - Aldemir, 2018, 82, 83, 177, 216, 217, 302,) ile hukuk bilimine yönelik olan eser ve makalelerde konuya ilişkin oldukça zengin bir literatür bulunmaktadır (bk. Oğuzman-Öz, 2000, 632-639; Demir, 2011, 8-57; Çakırca, 2012, 85; Narter, 2016, 323-333; Ayan, 2016, 298; Güdük, 2017, 208-210). Çağdaş hukuk ile Türk pozitif hukuk sistemlerinde ancak yarım asırdır araştırmalara konu olabilen çevre kirliliği meselesi İslâm fıkının kadim meselelerindedir. Nitekim ilk dönem klâsik fık eserlerinde; ses kirliliği, kamu yolunu âharın *şahıs varlığına* veya *mal varlığına* yönelik zarar iras edecek şekilde taş, toprak, enkaz, mıcır, kereste, karpuz kabuğu, sıvı madde ile kirlenmek, yolun üzerinde kuyu açmak, yolu hayvan gübresi ile kirlenmek, taşkın bina yapmak, yapı malikinin fena yapım ve bakım eksikliğinden kaynaklanan zararlar, hukuka uygun aykırı bir şekilde nehir açmak, köprü inşa etmek, yıkılmaya yüz tutmuş duvar ve bina, harman tozu, kötü koku, sarsıntı, titreşim gibi, çevre kirliliğine ilişkin meselelere getirilen hukukî çözümler “Sorumluluk Hukuku=el-Mes’ûliyye” açısından öncü girişimlerdir. Nitekim İslâm hukukunun *menfaat-mazarrat denge prensibi* ile *mübâşeret*ten ve *tesebbüb*ten ortaya çıkan zararların tazminine ilişkin olarak ileri sürdüğü prensipler (bk. Mecelle, md. 85, 87, 88, 92, 93) *modern Sorumluluk Hukuku*’nun hayvan bulunduranın mesuliyeti, bina malikinin yükümlülüğü gibi, “Yalın Objektif Sorumluluklar” çeşitleri ile çevreyi ve suları kirlenlerin yükümlülüğü, hava ulaşım, demiryolu, baz istasyonları, nükleer enerji, elektrik santralleri, boru nakil hattı, termik santralleri, atom santralleri, avcılık nedeniyle oluşan mesuliyet, otomobil sürücüsünün mesuliyeti gibi, “Ağırlaştırılmış Objektif Sorumluluklar” (bk. Deschenaux - Tercier, 1983, 66-156) için ve *şimdilik bilinmeyen, ancak gelecekte ortaya çıkabilecek farklı bir takım çevre kirlenme fiillerine ve çevre kirlenlerin hukukî sorumluluğuna çağdaş çözümler* getirebilecek niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel (1982). *el-Müsned (I-VI)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Akıncı, Şahin (2016). *Borçlar Hukuku Bilgisi (Genel Hükümler)*. 9. Baskı. Konya: Sayram Yayınları.
- Aldemir, Hüsnü - Aldemir, Musa (2018). *Türkçe-İngilizce Hukuki Terimler Sözlüğü*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Ali Haydar Efendi (Küçük) (1330/1911). *Düverü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm (I-IV)*. 3. Baskı. İstanbul: Matba’a-i Ebu’z-Ziyâ’.
- Altuncı, Abdüsselâm (1423/1994). *Müessesetü’l-Mes’ûliyye fi’ş-Şer’ati’l-İslâmiyye*. Trablus-Libyâ: Cem’iyyetü Da’veti’l-İslâmiyye el-Âlemiyye.
- Ansay, Sabri Şakir (1958). *Hukuk Bilimine Başlangıç*. 7. Baskı. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.
- Arık, Kemal Fikret (1964). *Borçlar Hukuku I (Umumî Hükümler)*. Ankara: Balkanoğlu Matbaacılık.
- Arsebük, Esat (1943). *Borçlar Hukuku (I-II)*. 2. Baskı. İstanbul: Arkadaş Matbaası.
- Ayan, Mehmet (2016). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 11. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Aybay, Aydın (1984). *Borçlar Hukuku Dersleri*. 9. Baskı. İstanbul: Seyran Basımevi.
- Aydın, Mehmet Âkif (1997). Haksız Fiil. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (c. XV, ss. 210-211). İstanbul: TDV Yayınları.
- Aydın, Mehmet Âkif (2001). İtlâf. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (c. XXIII, ss. 466-469). İstanbul: TDV Yayınları.
- Bağdadî, Ebû Muhammed b. Gânim b. Muhammed (ts.). *Mecne’u’d-Damânât fi Mezhebi’l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu’mân*. bsy. by. Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî.
- Bağdatlı, Selâhattin (2012). *Hukuk Sözlüğü (AB Hukuku Terimleri İlâveli)*. 3. Baskı. İstanbul: Derin Yayınları.
- Behnesî, Ahmet Fethî (1409/1988). *el-Mes’ûliyyetü’l-Cinâiyye fi’l-Fikhi’l-İslâmî*. 4. Baskı. Beyrût: Dâru’ş-Şurûk.
- Berkî, Ali Himmet (1955). *Hukuk Tarihinden İslâm Hukuku I*. bsy. Ankara: Örnek Matbaası.
- Bilmen, Ömer Nasûhî (1984). *Büyük İslâm İlmihali*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Bilmen, Ömer Nasûhî (1985). *Hukûk-ı İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fikhiyye Kâmusu (I-VIII)*. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi.
- Binatlı, Yusuf Ziya (1977). *Hukukun Genel İlkeleri ve Medeni Hukuk*. 4. Baskı. Ankara: Yargıçoğlu Matbaası.
- Borçlar Kanunu (818 sayılı eski BK) (ts.). İstanbul: İsmail Akgün Matbaacılık ve Kitapçılık Müesseseleri.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ’il (1981). *Sahîhu’l-Buhârî (I-VIII)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Çakırca, Seda İrem (2012). Çevreyi Kirlenlerin Hukuki Sorumluluğu. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 47/59-94.
- Çalış, Halit (2004). *İslâm Hukukunda Özel Mülkiyet ve Sınırlamaları*. 1. Baskı. Konya: Yediveren Kitap.
- Çevre Kanunu (9. 8. 1983 tarih ve 2872 sayılı ÇK.). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf>. Erişim: 01 Mart 2020.
- Demir, Hasan (2011). *Çevreyi Kirlenlerin Hukuki Sorumluluğu*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derdî, Ebu’l-Berekât Seyidî Ahmed (ts.). *eş-Şerhu’l-Kebîr ‘ale’l-Muhtasar (I-IV)*. by. Dâru’l-Fikr.
- Deschenaux, Henri - Tercier, Pierre (1983). *Sorumluluk Hukuku*. Çeviren: Salim Özdemir. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Desûkî, Şemsüddin Muhammed ‘Arafe (ts.). *Hâşiyetü’l-Desûkî ‘ale’ş-Şerhi’l-Kebîr (I-IV)*. bsy. by. Dâru’l-Fikr.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî (1981). *es-Sünen (I-II)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

- Edgü, Ekrem (1967). *Borçlar Hukuku (Umumî Hükümler)*. bsy. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Edis, Seyfullah (1987). *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri*. 3. Baskı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Ekinci, Ekrem Buğra (2016). *Osmanlı Hukuku (Adalet ve Mülik)*. 4. Baskı. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Emîn, Seyyid (ts.). *el-Mes'ûliyyetü't-Taksiriyye 'an Fi'li'l-gayr-fi'l-Fikhi'l-İslâmî el-Mukâren*. b.y.
- Erdoğan, Mehmet (2013). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. 4. Baskı. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Eren, Fikret (2017). *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. 22. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Ergün, Mehmet (2010). *Anlatılan ve Dinleyenler İçin Kaynaklarıyla 100 Konuda 100 Vaaz (Antolojik Bir Araştırma)*. 1. Baskı. İstanbul: Enes Sarmaşık Yayınları.
- Ergün, Mehmet (2018). *İslâm Hukukunda Yapı Mâliklerinin Kusursuz Sorumluluğu*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Ergün, Mehmet (2018). *İslâm Hukukunda Hukuka Aykırılık. Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2: 271-294.
- Ergün, Mehmet (2019). *Haneî Hukuklarına Göre Mâl Kavramı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/63: 1222-1229.
- Ergün, Mehmet (2019). *İslâm Hukukunda Mücbir Sebep. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/64: 967-974.
- Ergün, Mehmet (2019). *Mukayeseli Hukukta Saldırgan Hayvana Karşı Meşrû Müdafaa Hakkı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/65: 1336-1349.
- Ergün, Mehmet (2019). *İslâm Hukukuna Göre Kadına Yönelik Şiddet ve Cinayet Olaylarının Değerlendirilmesi. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/68: 1325-1340.
- Esener, Turhan (1968). *Eşya Hukuku (Temel Kavramlar)*. bsy. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Gözübenli, Beşir (2002). *Kiyemî. Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (c. XXV, ss. 540-541). İstanbul: TDV Yayınları.
- Güdük Zeynep (2017). *Türk Mevzuatında Çevreyi Kirletenin Hukuki Sorumluluğu. TBB Dergisi*, 130/187-224.
- Çamrâvî, Muhammed ez-Zührî (ts.). *es-Sirâcü'l-Vehhâc Şerhü'n 'alâ Metni'l-Minhâc*. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Gutaymil, 'Abdullâh b. Hamed b. Nâsir (1408/1988). *Ahkâmü Telefi'l-Emvâli fi'l-Fikhi'l-İslâmî*. Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi.
- Hacak, Hasan (2005). *Misli. Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (c. XXX, ss. 187-188). İstanbul: TDV Yayınları.
- Haddâdî, Ebûbekr b. 'Alî b. Muhammed el- Haddâd el-'Abbâdî (1978). *el-Cevheretü'n-Neyyire 'alâ Muhtasari'l-Kudûrî (I-II)*. bsy. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Hâdimî, Ebû Sa'îd Muhammed (1437/2016). *Mecâmî'u'l-Hakâik ve'l-Kavâ'id ve Cevâmî'u'r-Revâik ve'l-Fevâid fi Usûli'l-Fikhi ve'l-Kavâ'id-i'l-Fikhiyye*. Thk. Hâlid 'Azîzî. Beyrût-Lübân.
- Hafîf, 'Alî (2008). *Ahkâmü'l-Mu'âmelâti's-Şer'iyye*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Halebî, İbrâhîm b. Muhammed (1316/1898). *Mültekâ'l-Ebhûr*. İstanbul: Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası.
- Hamevî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Mekki el-Hüseynî (1985). *Gamzu 'Uyûni'l-Besâir Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir (I-IV)*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Hamidullah, Muhammed (1972). *Hz. Peygamber'in Savaşları ve Savaş Meydanları (İslâm Harp Tarihine Dâir Bir Tetkik)*. Çeviren: Salih Tuğ. 2. Baskı. İstanbul: Yağmur Yayınevi, Ahmet Sait Matbaası.
- Heyet (1973). *el-Fetâvâ El-Hindiyye (el-Fetâvâ el-'Âlemgiriyye) (I-VI)*. 3. Baskı. Diyarbakır.
- Heyet (1998). *Türk Hukuk Lügati*. 4. Baskı. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Hicâvî, Ebu'n-Necâ Şerâfüddîn Mûsâ el-Makdisî el-Hicâvî (ts.). *el-İknâ' fi Fikhi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel (I-IV)*. Thk. 'Abdullâtîf Muhammed Mûsâ es-Sübki. bsy. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- <https://www.superhaber.tv/cernobilin-turkiyeye-etkileri-hangi-sehirleri-etkiledi-cernobil-felaketinin-turkiyeye-etkisi-haber-203490>. Erişim: 22 Mart 2020.
- <http://www.pusulagazetesi.com.tr/hava-kirliligine-inceleme-baslatildi-141250-haberler.html>. Erişim: 22 Mart 2020.
- <http://www.halkinsesi.com.tr/m/zonguldak/erdemire-hava-kirliligi-tepkisi-h52795.html>. Erişim: 22 Mart 2020.
- <http://www.yeniufuk.com.tr/kdz-ereginin-havasi-alarm-veriyor-17321-haber>. Erişim: 22 Mart 2020.
- <https://www.timeturk.com/erdemir-e-hava-kirliligi-tepkisi/haber-1384994>. Erişim: 30 Mart 2020.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/OECD>. Erişim: 15 Nisan 2020.
- <https://endemik-bitki.nedir.org>. Erişim: 15 Nisan 2020.
- Huraşî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'Abdillâh b. 'Alî (ts.). *Şerhu Muhtasar-ı Halîl-i'l-Huraşî (I-VIII)*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Hüseynî, Fehmî (2010). *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm (I-IV)*. Lübân - Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn 'Âbidîn, Muhammed Emîn b. 'Ömer (1984). *Reddü'l-Muhtâr 'ale'd-Dürri'l-Muhtâr (I-VIII)*. bsy. İstanbul: Kahraman Yayınları.
- İbn Cüzey, Ahmed b. Muhammed el-Kelbî el-Gurnâfî el-Mâlikî (ts.). *el-Kavâinü'l-Fikhiyye*. bsy. by.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed b. Sa'îd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ts.). *el-Muhallâ bi'l-Âsâr (I-XII)*. bsy. Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- İbn Kudâme, Muvaffukuddîn Ebû Muhammed b. Ahmed b. 'Abdillâh (1388/1968). *el-Muğnî (I-X)*. bsy. Kâhire: Mektebetü'l-Kâhire.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (1981). *es-Sünen (I-II)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn Nüceym, Zeynü'lâbidîn b. İbrâhîm el-Misrî el-Haneî (1398/1977). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. İstanbul: Dersa'âdet Kitabevi.
- İbn Nüceym, Zeynü'lâbidîn b. İbrâhîm el-Misrî el-Haneî (ts.). *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dekâik (I-VIII)*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Receb, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. 'Abdurrahmân Receb el- Hanbelî el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (ts.). *Kavâ'idü İbn-i Receb (I-II)*. Mısır - Kâhire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye.
- İbn Rüşd (el-Hafîd), Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî (1425/2004). *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid (I-IV)*. Thk. Ferîd 'Abdü'l-'Azîz el-Cündiyy. Kâhire: Dâru'l-Hadîs.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm (1983). *Kitâbu'l-İcmâ'*. Tercüme ve Giriş: Abdulkadir Şener. bsy. Ankara: Gaye Matbaası.
- İnan, Ali Naim (1979). *Borçlar Hukuku Genel Hükümler*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs (2012). *Fıkıh Lügati (Arapça-İngilizce-Türkçe)*. İstanbul: Ocak Yayıncılık.
- Karahasan, Mustafa Reşit (1981). *Sorumluluk ve Tazminat Hukuku*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Karaman, Hayreddîn (1991). *Mukayeseli İslâm Hukuku (I-III)*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Kâsânî, 'Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (1394/1974). *Kitâbu Bedâ'ü's-Sanâ'i' fi Tertibi's-Şerâ'i' (I-VII)*. 2. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî.
- Kaya, Ali (2007). *İslâm Hukukunda Bedene İlişkin Zararlar ve Tazmini*. Bursa: Emin Yayınları.
- Kaya, Ali (2013). *Güncel Fıkıh Konular*. Bursa: Emin Yayınları.
- Kazâmî, Seyf Recep (1999). *el-'Âkile fi'l-Fikhi'l-İslâmî (Dirâsetü'n-Mukârene)*. bsy. by.
- Kılıçoğlu, Ahmet M. (2016). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 20. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları.
- Kırkağâcî, Muhammed b. Süleymân (1299/1881). *Şerhu Hâtîme-i Kavâ'id-i'l-Usûl ve'l-Furû'*. İstanbul: Hacı Muharrem Efendi el-Bosnevî Matbaası.
- Koçak, Muhsin (1996). *Gurre. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. XIV, ss. 211-212). İstanbul: TDV Yayınları.

- Koschaker, Paul (1961). *Modern Hususî Hukuka Giriş Olarak Roma Hususî Hukukunun Ana Hatları*. Trc. Kudret Ayiter. İstanbul: Yeni Matbaa.
- Köse, Saffet (2013). *İslâm Hukukuna Giriş*. 3. Baskı. İstanbul: Hikmet Yayınları.
- Kudûrî, Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed (1398/1977). *el-Muhtasar*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Mâlik b. Enes (1981). *el-Muwattâ' (I-II)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Mâverdi, Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Habîb (1419/1999). *el-Hâvî'l-Kebîr Şerhu Muhtasari'l-Müzenî fi Fikhi Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'î (I-XIX)*. Thk. Şeyh 'Alî Muhammed Mu'avviz - Şeyh 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mergîmânî, Şeyhülislâm Burhânüddîn 'Alî b. Ebî Bekr (1410/1990). *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî (I-IV)*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Mevsûlî, 'Abdullâh b. Muhammed b. Mevdûd (1991). *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr (I-V)*. Ta'lik: Şeyh Mahmûd Ebû Dakîka. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz (1970). *Düreri'l-Hükâm fi Şerhi Çureri'l-Ahkâm (I-II)*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc (1981). *el-Câmi' u's-Sahîh (I-III)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Müzenî, Ebû İbrâhîm İsmâ'il b. Yahyâ el-Misrî (1419/1998). *Muhtasaru'l-Müzenî fi furû'î's-Şâfi'îyye*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Şahin. 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Narter, Sami (2016). *Kusursuz Sorumluluk, Haksız Fiil Sorumluluğu ve Tazminat Hukuku*. 2. Baskı. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Nesâî, Ebû 'Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb b. 'Alî el-Horasânî (1981). *es-Sünen (I-VIII)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Nomer, Halûk N. (2013). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 13. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Oğuzman, M. Kemal - Öz, M. Turgut (2000). *Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. İstanbul: Filiz Kitabevi, Fakülteler Matbaası.
- Reisoğlu, Safa (2014). *Türk Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 25. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Remlî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Ensârî (1967). *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc (I-VIII)*. b.y.: Mustafâ el-Bâbâ el-Halebî Matbaası.
- Sâbık, Seyyid (ts.). *Fikhu's-Sünne (I-III)*. Mısır: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî-Dâru'l-Hadis.
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Sa'îd et-Tenûhî (1415/1994). *el-Müdevenetü'l-Kübrâ (I-IV)*. 1. Baskı. by. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Sarıçam, İbrahim (2005). *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. 4. Baskı. Ankara: DİB Yayınları.
- Savaş, Abdurrahman (2011). Hittit, Roma, İslâm ve Yahudi Hukukları Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 18/243-274.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (1982). *el-Mebsût (XXX)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sibâî, Mustafa (1979). *İslâm Medeniyetinden Altın Tablolar*. Trc. Nezir Demircan - M. Sait Şimşek. Konya: Uysal Kitabevi, Sebat Matbaası.
- Sübki, Tâcuddîn 'Abdülvehhâb b. 'Alî b. 'Abdülkâfi (1438/2017). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir (I-II)*. Thk. eş-Şeyh 'Âdil Ahmed 'Abdulmevcûd eş-Şeyh 'Alî el-Mu'avviz. 3. Baskı. Lübnân - Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Şâfi'î, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs (1410/1990). *Kitâbu'l-Ümm (I-VIII)*. bsy. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife.
- Şâfi'î, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs (1429/2008). *el-Ümm (I-IX)*. Thk. Muhammed İbrâhîm el-Hifnâvî. bsy. Kâhire: Dâru'l-Hadis.
- Şentürk, Recep (2001). İsmet. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. (c. XXIII, ss. 137-138). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şevkânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed (1973). *Neylû'l-Evtâr Şerhu Münteka'l-Ahbâr Min Ehâsî Seyyidi'l-Ahyâr (I-IX)*. Beyrût - Lübnân: Dâru'l-Cil.
- Şeybânî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Hasan (ts.). *Kitâbü'l-Asl (I-V)*. Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Karaçi-Pakistan: İdâretü'l-Kur'an ve'l-Ulûmî'l-İslâmiyye.
- Şirâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî b. Yûsuf el-Firûzâbâdî (ts.). *el-Mühezzeb (I-III)*. bsy. by. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî eş-Şâfi'î (1415/1994). *Muğni'l-Muhtâc ilâ Ma'rifeti Me'âni Elfâzî'l-Minhâc (I-V)*. Thk. 'Alî Muhammed Mu'avvad-'Âdil Ahmed 'Abdu'l-Mevcûd. 1. Baskı. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Soman, 'Abbâs (1419/1999). *İsmetü't-Dem ve'l-Mâl fi'l-Fikhi'l-İslâmî*. Kâhire: ed-Dâru's-Sekâfiyyetü li'n-Neşr.
- Tabbara, Afîf Abdülfettâh (1981). *İlmin İşığında İslâmiyet*. Çeviren: Mustafa Öz. 2. Baskı. İstanbul: Kalem Yayıncılık, Yelken Matbaası.
- Tahiroğlu, Bülent (2001). *Roma Hukukunda Mülkiyet Hakkının Sınırları*. 3. Baskı. İstanbul: Der Yayınları.
- Tandoğan, Halûk (2010). *Türk Mes'uliyet Hukuku (Akit Dışı ve Akdi Mes'uliyet)*. 1961 Yılı Birinci Basımdan Tıpkı Basım. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Tekinay, Selâhattin Sulhi - Akman, Sermet - Burcuoğlu, Halûk - Altop, Atillâ (1988). *Tekinay Borçlar Hukuku (Genel Hükümler)*. 6. Baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Tiftik, Mustafa (2005). *Türk Hukukunda Tehlike Sorumluluklarının Genel Kural İle Düzenlenmesi Sorunu*. 2. Baskı. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Serve b. Mûsâ ed-Dahhâk es-Sülemî (1981). *el-Câmi' u's-Sahîh / Sünenü't-Tirmizî (I-V)*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Topaloğlu, Bekir (1986). *İslâm Tarihinden Yapraklar*. İstanbul: Nesil Yayınları.
- Turnagil, Ahmet Reşit (1977). *İslâmiyet ve Milletler Hukuku*. İstanbul: Sebil Yayınları, Sebil Matbaası.
- Türk Borçlar Kanunu (6098 sayılı yeni BK) (2015). 11. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Türk Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu (2015). 11. Baskı. İstanbul: Beta Yayınları.
- Tüzel, Sadık (1967). *Hukuk Başlangıcı*. 3. Baskı. İzmir: Ege Üniversitesi Matbaası.
- Unat, Faik Reşit (1988). *Hicri Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu*. 6. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Yavuz, Ali Fikri (1978). *İslâm İlmihalî (Açıklamalı-Muamelâtî)*. bsy. İstanbul: Çile Yayınları, Yaylacık Matbaası.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdî (1997). *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fikih İstihlâları Kâmusu (I-V)*. Hazırlayan: Sıtkı Güllü. İstanbul: Eser Neşriyat.
- Yenişehirli, Şeyhü'l-İslâm Abdullah Efendi (1266/1850). *Behçetü'l-Fetâvâ Ma'an-Nukûl*. bsy. İstanbul.
- Yıldız, Kemal (2013). *İslâm Sorumluluk Hukuku (Akit Dışı Sorumluluk)*. 2. Baskı. İstanbul: Seçil Ofset Matbaacılık.
- Zeylâ'î, Fahrüddîn 'Osmân b. 'Alî (1313/1895). *Tebyînu'l-Hakâik Şerhu Kenzî'd-Dekâik (Şelebî'nin Hâşiyesi İle Birlikte) (I-VI)*. 1. Baskı. Bulak-Kâhire: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emiriyye.
- Zuhaylî, Vehbe (1425/2004). *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletühü (I-X)*. 4. Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir.
- Zuhaylî, Vehbe (1435/2014). *el-Fikhu'l-İslâmî ve Edilletühü (I-X)*. 34. Baskı. Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir.